

کتیبه‌های خط کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان: سنجش اصالت تاریخی از طریق کاوش در عکس‌های تاریخی

چکیده

این تحقیق به شناسایی و سنجش اصالت تاریخی کتیبه‌های خط کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی (شاه یا امام) اصفهان، از طریق جست‌وجو و کاوش در عکس‌های تاریخی، اختصاص یافته است. جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان چندین کتیبه به خط کوفی معقلی دارد؛ اما تاکنون در هیچ تحقیقی در باب اصالت تاریخی آن‌ها بحث نکرده‌اند. در این تحقیق این کتیبه‌ها شناسایی و با کاوش در عکس‌های تاریخی در باب اصالت آن‌ها بحث شده است. این تحقیق در سه گام به انجام رسیده است؛ در گام اول، عکس‌برداری جامعی از جلوخان این بنا انجام شده است. سپس با نشان دادن عکس‌ها در کنار یکدیگر و تصویری تخت از بدنه‌های جلوخان این بنا عرضه شده و ۴۶ کتیبه کوفی معقلی این جلوخان شناسایی و جای آن‌ها روی تصویر تخت معین و نشانه‌گذاری شده است. سپس نقشه‌ای دوبعدی از روی تصویر تخت وضع موجود بنا تهیه شده و جای همه کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان در این نقشه نشان داده شده است. در گام دوم عکس‌های تاریخی به دست آمده از جلوخان مسجدجامع عباسی شناسایی و به ترتیب تاریخ منظم شده است. سپس عکس‌های تاریخی بر روی نقشه یادشده نشانده و روشن شده است که کدام کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان این بنا در طی زمان آسیب دیده یا فرورویخته و بعداً مرمت شده است. گام دوم این تحقیق نشان می‌دهد که کدام کتیبه‌ها تا پیش از مرمت سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش بر بدنه‌های جلوخان مسجد باقی بوده و با احتمال بیشتری اصیل است و کدامشان قطعاً اصیل نیست. در گام سوم وضع کتیبه‌هایی که تا پیش از مرمت سال ۱۳۱۵ بر بدنه جلوخان باقی بوده‌اند، با وضع امروزشان مقایسه و نشان داده شده است که کدامشان قطعاً اصیل است و کدامشان قطعاً اصالت تاریخی ندارد. این تحقیق نشان می‌دهد که از ۴۶ کتیبه کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی، ۳۴ کتیبه از نظر تاریخی اصیل‌اند، ۱۱ کتیبه قطعاً تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش از دست رفته بوده‌اند و از این‌رو اصیل نیستند، و اصالت تاریخی ۱ کتیبه نیز محتمل است.

کلیدواژه‌ها:

مسجدجامع عباسی اصفهان، کتیبه، جلوخان، تحلیل عکس‌های تاریخی، اصالت تاریخی.

پرسش‌های پژوهش

۱. کتیبه‌های خط کوفی معقلی در جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان کدام‌اند؟
۲. کدام از این کتیبه‌ها تا پیش از مرمت سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش از دست رفته بوده و با کتیبه‌هایی تازه جایگزین شده‌اند و کدامشان اصالت تاریخی دارند؟

مقدمه

بیان مسئله

کتیبه‌های هر بنا همواره محتمل‌ترین شواهد هم‌عصر تکوین و تحولات آن بناست و می‌تواند اطلاعاتی ارزشمند درباره تاریخ برپایی و تعمیرات و دگرگونی‌های بنا، نام بانیان و حامیان و آمران آن، نام مهندسان و معماران و هنرمندان و دست‌اندرکاران بنا، کارکرد بنا و فضاهای گوناگونش، و حتی دین و آیین و باورها و تصورات و آرزوها و نیات برپاکندگانش بنا به دست بدهد. افزون بر این، وجه مادی کتیبه‌های معماری، در جایگاه اشیائی هنری، نیز شاهدهی است بر هنرهایی چون سفالگری و کاشیگری و خوشنویسی و از کیفیت هنرورزی و پرداخت بصری در نزد سازندگانشان و از نگاه آن‌ها به زیبایی خبر می‌دهد. از این رو مجموعه کتیبه‌های معماری از مهم‌ترین منابع درجه اول تحقیق در تاریخ هنر و معماری است. در این میان، وجود کتیبه‌های متعدد و متنوع در مجموعه آثار تاریخ معماری ایران در ادوار مختلف، اهمیت کتیبه‌های معماری را برای تاریخ‌نگاری هنر و معماری ایران دوچندان می‌کند. با وجود این در تاریخ تاریخ‌نگاری معماری ایران، کمتر به کتیبه‌ها توجه کرده‌اند. این کم‌توجهی هم شامل شناسایی و خوانش کتیبه‌هاست - تا آنجا که بسیاری از کتیبه‌های بناهای تاریخی معماری ایران تاکنون شناسایی نشده‌اند و در معرض خطر تخریب و از دست رفتن‌اند، و از میان کتیبه‌های شناسایی شده نیز تعداد چشم‌گیری خوانده نشده‌اند، هم شامل کم‌توجهی به ارزش آن‌ها به‌منزله آثار هنری مستقل، و هم شامل کم‌توجهی به روش‌های مطالعه کتیبه‌ها. پیشاپیش پیداست که در چنین وضعی پژوهش درباره سرگذشت و سیر دگرگونی احتمالی کتیبه‌های معماری هر بنا و سنجش میزان اصالت تاریخی‌شان نیز مغفول بوده است. اهمیت و ضرورت پژوهش درباره سرگذشت و سیر دگرگونی و میزان اصالت کتیبه‌های معماری به‌خصوص در پرداختن به انتحالی از مطالعه تاریخی معماری، نظیر مطالعه «برنامه کتیبه‌نگاری» بناها روشن می‌شود. مراد از مطالعه برنامه کتیبه‌نگاری، جست‌وجوی چرایی انتخاب کتیبه‌های بنا، نیات سازندگان بنا و انگیزه‌های ایشان در این انتخاب‌هاست. از مقدمات چنین مطالعه و جست‌وجویی اطمینان یافتن از اصالت کتیبه‌های یک بناست؛ کاری که در این تحقیق برای کتیبه‌های خط کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان انجام می‌دهیم.

مسجدجامع عباسی اصفهان، که به نام‌های مسجدجامع نو عباسی یا مسجدجامع جدید یا مسجد شاه نیز شهرت دارد، و امروز از آن به مسجد امام اصفهان یاد می‌کنند، از مهم‌ترین بناهای دوره صفویه است. بنای آن به فرمان شاه‌عباس در ۱۵ صفر ۱۰۲۰ آغاز شد (منجم یزدی ۱۳۶۶، ۴۱۱) و به استناد کتیبه سردر و ایوان غربی به خط محمدرضا امامی در عهد شاه‌صفی در سال ۱۰۴۰ پایان یافت (گدار ۱۳۷۱، ج ۳ و ۴: ۲۸۹). این بنا کتیبه‌های معماری پرشماری، به خط ثلث و نستعلیق و کوفی معقلی^۲ دارد که از آن‌ها اطلاعات مهمی درباره سرگذشت بنا، از جمله نام برخی از معماران و استادکاران و خوشنویسان دخیل در این بنا و نیز تاریخ آغاز و پایان بنای آن به دست آمده است. به‌رغم اینکه این بنا از مهم‌ترین بناهای تاریخ معماری ایران و کتیبه‌هایش از منابع اصلی مطالعه تاریخ بنای مسجدجامع عباسی و حتی میدان نقش جهان و شهر اصفهان است، این کتیبه‌ها تاکنون کمتر موضوع تحقیق قرار گرفته و کمتر به آن‌ها پرداخته‌اند؛ تا جایی که امروز در باب اصالت تاریخی بسیاری از آن‌ها نمی‌توان با قطعیت سخنی گفت. در این میان به کتیبه‌های خط کوفی معقلی این بنا حتی کمتر توجه کرده‌اند و تقریباً به‌طور کامل از کانون توجه پژوهندگان تاریخ معماری ایران به‌دور بوده است. از این‌رو در این تحقیق به کتیبه‌های خط کوفی معقلی بدنه‌های جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان پرداخته شده است.

بدنه‌های جلوخان این بنا که ۴۶ کتیبه به خط کوفی معقلی دارد، در طی سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش/ ۱۹۳۶ و ۱۹۳۷ م به‌طور گسترده مرمت شده است (مشکوتی ۱۳۱۷، ۴۹). به شهادت عکس‌های تاریخی برجای مانده از این بنا، تعدادی از این کتیبه‌ها تا پیش از مرمت یادشده، عمدتاً به‌سبب آسیب‌های طبیعی، از دست رفته بوده و در طی این دوره از مرمت با کتیبه‌هایی تازه جایگزین شده است؛ اما هیچ گزارشی یا فهرستی از تعداد کتیبه‌های از دست‌رفته و کیفیت جایگزین کردن آن‌ها با کتیبه‌هایی تازه در دست نیست. در این تحقیق، با معاینه دقیق بنا و شناسایی کتیبه‌های خط کوفی معقلی بدنه‌های چهارگانه جلوخان این بنا و همچنین کاوش در عکس‌های تاریخی برجای مانده از این بنا، نشان داده شده است که کدام این کتیبه‌ها تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش جلوخان از دست رفته بوده و در طی این مرمت با کتیبه‌هایی تازه جایگزین شده‌اند و کدامشان مربوط به ادوار پیش از این مرمت و در نتیجه اصالت تاریخی دارند. در این تحقیق، مراد از اصالت تاریخی یک کتیبه این است که آن کتیبه افزوده مرمت‌های جدید در دوره پهلوی و بعد از آن نباشد؛ بنابراین وقتی سخن از اصالت تاریخی یک کتیبه است، آن کتیبه می‌تواند متعلق به برهه پراپی بنا در عهد شاه‌عباس یا افزوده عهد دیگر شاهان صفوی یا حتی افزوده‌ای از مرمت‌های تاریخی در ادوار بعد از روزگار صفویان تا پیش از دوره جدید باشد.

پیشینه پژوهش

اولین دانشوری که به‌طور جامع به کتیبه‌های معماری بناهای اصفهان و به‌طور خاص مسجدجامع عباسی پرداخت، لطف‌الله هنرفر بود. او در سال ۱۳۴۴ ش کتاب *گنجینه آثار تاریخی اصفهان* را بر اساس رساله دکتری اش^۳ منتشر کرد و در آن متن کتیبه‌های بناهای شهر اصفهان و برخی از شهرستان‌های اطراف آن را ضبط کرد. عمده توجه او به کتیبه‌های معماری به خط ثلث و نستعلیق بوده و کمتر به کتیبه‌های کوفی معقلی توجه کرده است. این کم‌توجهی بدان پایه است که او حتی اشاره‌ای به کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی نکرده است.

حبیب‌الله فضائی در سال ۱۳۵۰ ش در کتاب *اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی* به یکی از کتیبه‌های خط کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی، به‌منزله نمونه‌ای از «خط کوفی معقلی مشکل» می‌پردازد (فضائی ۱۳۶۲، ۱۷۲)، اما به سایر آن‌ها اشاره‌ای نمی‌کند. در واقع کار او بررسی کتیبه‌های معماری این بنا نبوده و فقط برای ذکر نمونه به یکی از کتیبه‌های خط کوفی معقلی این بنا توجه می‌کند.

ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی در سال ۱۳۵۲ کتاب *آثار ملی اصفهان* را منتشر کرد. او نیز در این کتاب به متن کتیبه‌های عمده بناهای شهر اصفهان پرداخته است، اما منبع اصلی کار او کتاب هنرفر بوده است. از این‌رو او نیز توجهی به کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی نکرده است.

عبدالله قوچانی در سال ۱۳۶۴ ش کتاب *خط کوفی معقلی در مساجد باستانی اصفهان* را منتشر کرد. او در این کتاب طرح و متن ۲۴ کتیبه کوفی معقلی از مسجدجامع عباسی را بررسی کرده که از این میان ۲۰ طرح او با ۴۰ کتیبه از جلوخان این بنا مطابقت می‌کند و کتیبه‌های دیگر جلوخان نادیده انگاشته شده است (قوچانی ۱۳۶۴، ۱۱۹-۱۳۴). قصد او تهیه فهرستی از کتیبه‌های کوفی معقلی مساجد تاریخی اصفهان بوده، اما به همه این کتیبه‌ها نپرداخته است. همچنین او در بررسی خود، نه به موقعیت قرارگیری این کتیبه‌ها در بنا اشاره‌ای کرده و نه در اصالت آن‌ها بحثی کرده است. علاوه بر این، شیوه او در تهیه طرح این کتیبه‌ها نیز مشکلاتی دارد؛ از جمله اینکه سواد و بیاض طرح‌های او لزوماً تابع اصل کتیبه‌ها نیست. در مواردی نیز خدشه‌هایی به اصل طرح کتیبه وارد بوده که او در طرح خود اصلاح کرده است. از این‌رو به نظر می‌رسد که هدف او نه مستندنگاری دقیق این کتیبه‌ها بوده و نه تهیه فهرست جامعی از همه آن‌ها.

در سال ۱۳۹۰ ش در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی تنوع خط کوفی بنایی در کتیبه‌های ایرانی»، برای نشان دادن تنوع طرح در کتیبه‌های خط کوفی معقلی به دو کتیبه کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی اشاره کرده‌اند (قنبریان علویجه ۱۳۹۰، ۸۴ و ۸۸)؛ اما هیچ بحثی در باب اصالت آن‌ها مطرح نکرده‌اند. این‌ها همه تحقیقاتی است که در آن‌ها به مجموعه کتیبه‌های خط کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی به‌نحوی اشاره‌ای کرده‌اند. از این‌رو پیداست که

تاکنون در هیچ تحقیقی اصالت تاریخی این مجموعه از کتیبه‌ها را بررسی نکرده‌اند؛ کاری که در این تحقیق به آن پرداخته شده است.

روش پژوهش

این تحقیق در سه گام به انجام رسیده است. در گام اول، جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان به‌دقت بررسی شده و عکس‌برداری جامعی از جلوخان این بنا انجام گرفته است. سپس عکس‌های به‌دست‌آمده از جلوخان در کنار یکدیگر قرار گرفته و تصویری تخت از بدنه‌های جلوخان این بنا عرضه شده و جای کتیبه‌های کوفی معقلی این جلوخان بر روی تصویر تخت به‌دست‌آمده معین و نشانه‌گذاری شده است. سپس نقشه‌ای دوبعدی از روی تصویر تخت وضع موجود بنا تهیه و جای همه کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان در این نقشه نیز نشان داده شده است. این نقشه مبنایی برای پیش بردن کار در گام بعدی قرار گرفته است.

در گام دوم این تحقیق، عکس‌های تاریخی به‌دست‌آمده از جلوخان مسجدجامع عباسی شناسایی و معرفی و به ترتیب تاریخ، منظم و بررسی شده است. در این گام هرکدام از این عکس‌های تاریخی تسطیح شده و بر روی نقشه دوبعدی به‌دست‌آمده از گام پیشین نشانده شده است. سپس با جست‌وجوی رد کتیبه‌ها در این عکس‌ها و نقشه‌های حاصل از آن روشن شده است که در طی ۸۰ سال، از تاریخ برداشت اولین عکس‌های تاریخی از جلوخان تا سال ۱۳۱۵ش، کدام کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان فروریخته یا از دست رفته و کدام آن‌ها تا مرمت سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش بر بدنه‌های جلوخان مسجد باقی بوده است.

بحث در گام سوم این تحقیق بر سر این است که آیا وضع کتیبه‌هایی که تا پیش از مرمت سال ۱۳۱۵ش از حوادث روزگار در امان مانده بودند، با وضع امروزشان مطابقت می‌کند یا خیر. به‌عبارت دیگر گام سوم این تحقیق نشان می‌دهد که کدام کتیبه‌های کوفی معقلی که امروز بر بدنه‌های جلوخان بنا نشسته‌اند، همان‌هایی‌اند که پیش از مرمت ۱۳۱۵ش نیز بوده و در طی دهه‌های گذشته از سال ۱۳۱۶ش تاکنون دست نخورده‌اند و از این رو می‌توان آن‌ها را تاریخی و اصیل دانست؛ کدامشان به‌ظن قوی اصیل‌اند و کدامشان قطعا در مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش جایگزین شده‌اند. این کار با مقایسه تصویر کتیبه‌های امروزی با تصویر آن‌ها در عکس‌های تاریخی انجام شده و از این طریق اصالت تاریخی این کتیبه‌ها اثبات شده است.

۱. جلوخان و کتیبه‌هایش

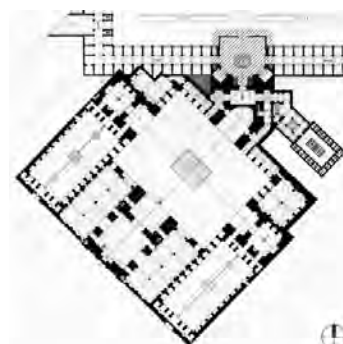
مسجدجامع عباسی اصفهان در ضلع جنوبی میدان نقش جهان قرار دارد. راسته‌بازاری که دورتادور میدان نقش جهان نشسته است، در نقطه اتصال این بنا با میدان قطع می‌شود و محوطه‌ای حدوداً نیم‌هشت می‌سازد که در ضلع شمال آن میدان نقش جهان و در ضلع جنوب آن سردر مسجد قرار گرفته است. دهانه‌ای در دو ضلع شرقی و غربی این محوطه نیز به راسته‌بازار گشوده می‌شود. حد شمالی این محوطه به وساطت سکویی سنگی، کم‌عمق و کم‌ارتفاع، کمی در میدان فرو رفته است. همین سکو حد مرز این محوطه را با میدان نشان می‌دهد. این محوطه را جلوخان مسجد می‌خوانیم (تصویر ۱ و ۲).

این محوطه بدنه‌هایی یکپارچه پوشیده از کاشی دارد که در میان کاشی‌های آن کتیبه‌های متعددی نشسته است؛ به‌جز مجموعه کتیبه‌های سردر مسجد، مستقر در ضلع جنوبی این محوطه که موضوع بحث این تحقیق نیست یک جفت کتیبه ثلث در لبهٔ مدور چسبیده به میدان بدنه‌های شرقی و غربی، هم‌تراز با ارتفاع رخ‌بام بدنهٔ میدان، دو جفت کتیبهٔ نستعلیق بر فراز قاب‌های بالا و پایین شمالی در بدنه‌های شرقی و غربی، و همچنین ۴۶ کتیبهٔ کوفی معقلی بر بدنه‌های غربی و جنوب غربی و شرقی و جنوب شرقی. موضوع بحث و بررسی ما در این تحقیق کتیبه‌های کوفی معقلی نشسته بر بدنه‌های این محوطه است. برای سهولت نشانه‌گذاری این ۴۶ کتیبه، بدنه‌های محوطهٔ جلوخان را از یکدیگر جدا کرده و به هر کدام نامی داده‌ایم: بدنهٔ غربی را «الف»، بدنهٔ جنوب غربی را «ب»، بدنهٔ جنوب شرقی را «ج»

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۲ - پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۸

تصویر ۱: جلوخان مسجد در پلان؛ محدوده جلوخان با هاشور نشان داده شده است. بازترسیم از پلان پاسکال کست (Coste 1867, Plate VIII)

تصویر ۳: تصویر جلouxان مسجد در بین سال‌های ۱۲۷۴ و ۱۲۷۸ ق؛ عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان

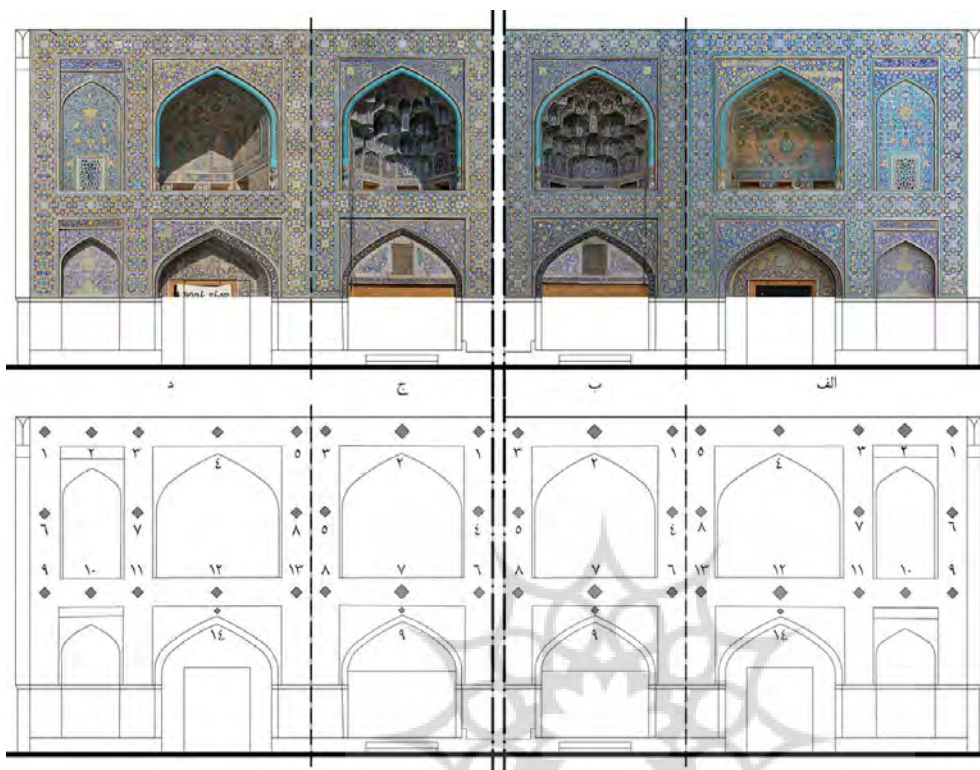

تصویر ۲: بدنه‌های چهارگانه جلouxان

و بدنه شرقی را «د» می‌خوانیم. سردر مسجد که در ضلع جنوبی جلouxان نشسته است، بدنه‌های الف و ب در غرب را از بدنه‌های ج و د در شرق جدا می‌کند (تصویر ۲).

با عکس‌برداری از هریک از این بدنه‌ها، و سپس تسطیح تصاویر به‌دست‌آمده و در کنار یکدیگر قرار دادنشان، تصویری گسترده از مجموعه این چهار بدنه به دست می‌آید. با نظر کردن به تصویر تخت هریک از بدنه‌ها روشن می‌شود که ترکیب‌بندی بصری بدنه‌های شرقی و غربی این محوطه و همچنین بدنه‌های جنوب شرقی و جنوب غربی آن دوه‌دو مشابه یکدیگر است. بدنه‌های شرقی و غربی مشتمل بر ۴ طاق‌نماست در دو ردیف. طاق‌نماهای ردیف پایین مرتفع‌تر از طاق‌نماهای ردیف بالاست؛ همچنین عرض و عمق طاق‌نماهای جنوبی در هر دو بدنه بیشتر است. در سینه طاق‌نمای پایینی در جنوب هر دو بدنه درگاهی است که به راسته‌بازار گشوده می‌شود. همه طاق‌نماهای چهارگانه در هر کدام از این دو بدنه در قاب چهارگوشی نشسته‌اند. فاصله میان این قاب‌ها و همچنین فاصله این قاب‌های با لبه بدنه را سطوحی کاشی‌پوش و باریک — در مقایسه با عرض قاب طاق‌نماها — با عرضی یکسان در همه نقاط پر کرده است. به‌جز یکی از کتیبه‌های کوفی معقلی، همه کتیبه‌های کوفی معقلی هر کدام از این دو بدنه بر همین سطوح باریک، یا نوارهای افقی و عمودی نشسته است: ۶ کتیبه در مرکز محل تقاطع نوارهای افقی و عمودی و ۷ کتیبه در میانه فاصله محل تقاطع نوارهای افقی و عمودی و در امتداد رأس قوس‌ها. تنها کتیبه کوفی معقلی این دو بدنه نیز که روی این نوارها نشسته (الف ۱۴ و د ۱۴)، در فاصله اندک میان رأس طاق‌نمای درگاه راسته‌بازار با حد بالایی قاب آن قرار گرفته است. بنابراین هر کدام از بدنه‌های شرقی و غربی دربردارنده چهارده کتیبه کوفی معقلی است.

بدنه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی عرضی کمتر از بدنه‌های غربی و شرقی دارند. این بدنه‌ها مشتمل بر دو طاق‌نمای نشسته در قاب‌هایی چهارگوش‌اند. این دو طاق‌نما در هر بدنه بر روی یکدیگر قرار گرفته‌اند. طاق‌نماهای بالایی عمقی بیشتر، مقرنسی از کاشی معرق، و پیچی فیروزه‌ای دارند. از طاق‌نماهای پایینی نیز دری به حجره‌ای گشوده می‌شود. سطوح نوارمانند کاشی‌پوشی که ذکر آن‌ها رفت، فاصله میان قاب این طاق‌نماها را با یکدیگر و نیز با لبه بدنه‌ها پوشانده است. وضع محل قرارگیری کتیبه‌های کوفی معقلی در این دو بدنه نیز درست مشابه بدنه‌های شرقی و غربی است: ۴ کتیبه در مرکز محل تقاطع نوارهای افقی و عمودی و ۴ کتیبه در میانه فاصله محل تقاطع نوارهای افقی و عمودی؛ همچنین ۱ کتیبه نیز در حدفاصل رأس طاق‌نمای پایین با حد بالایی قاب آن قرار گرفته است. بنابراین

تصویر ۴: نقشه‌ی نمای گسترده‌ی بدنه‌های جلوخان مسجدجامع عباسی با جای‌گذاری و نشانه‌گذاری کتیبه‌های کوفی معقلی

هر کدام از بدنه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی ۹ کتیبه‌ی کوفی معقلی و مجموع بدنه‌های جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان ۴۶ کتیبه‌ی کوفی معقلی دارد.

این ۴۶ کتیبه را در تصویر ۴ نشان داده و به هریک از آن‌ها شماره‌ای داده‌ایم. شماره‌ی هر کتیبه در ادامه‌ی عنوان بدنه‌ای از جلوخان که کتیبه بر روی آن نشسته است، نشانه‌ای یکتا پدید می‌آورد که از آن برای فراخوانی کتیبه‌های مختلف استفاده می‌کنیم. همچنین با کمک تصویر تخت و گسترده‌ی بدنه‌های جلوخان، نقشه‌ای از نمای گسترده‌ی بدنه‌های جلوخان تهیه کرده‌ایم. این نقشه مبنایی خواهد بود برای شناسایی قسمت‌های مرمت‌شده‌ی کاشی‌کاری بدنه‌های جلوخان از روی عکس‌های تاریخی.

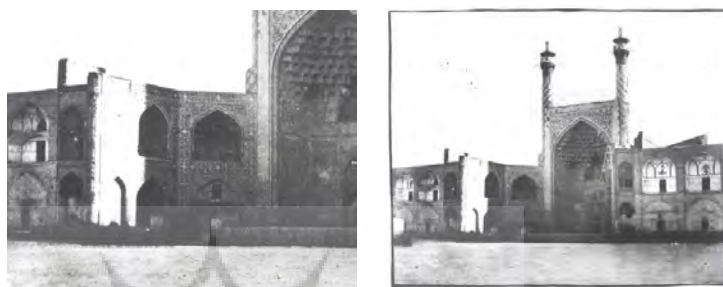
۲. اصالت کتیبه‌ها تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش

در بررسی کتیبه‌های بناهای تاریخی همواره با پرسش از اصالت آن‌ها مواجهیم؛ اینکه آیا کتیبه‌های موضوع بررسی‌مان از روزگار برپایی بنا، یا پس از نصب در بنا در دیگر ادوار تاریخی بسط و دگرگونی و مرمت، تا روزگار ما دست‌نخورده یا به‌صورت اولیه باقی مانده‌اند یا اینکه به‌مرور زمان یا در نتیجه‌ی مرمت‌های دوران جدید دگرگون شده‌اند. گاه فقدان گزارش‌های تاریخی و منابع تصویری مانع از پاسخ یافتن این پرسش می‌شود؛ گاه نیز شواهدی انگشت‌شمار سرنخ‌هایی برای یافتن پاسخ یا طرح فرضیه‌هایی نسبتاً محکم و قابل اتکا در اختیارمان می‌گذارد. جلوخان مسجدجامع عباسی اصفهان نیز در طی زمان آسیب‌هایی دیده بوده و به‌شهادت فهرست مرمت‌های مسجدجامع عباسی که در پرونده‌ی ثبتی این بنا مضبوط است (پرونده‌ی ثبتی مسجد شاه اصفهان بی‌تا، برگه‌های ۹ و ۱۰)، در طی سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش یک دوره مرمت نسبتاً گسترده را از سر گذرانده است (مشکوتی ۱۳۱۷، ۴۹)؛ از این‌رو طرح این پرسش از اصالت تاریخی کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی نیز رواست. در این باب با شناسایی و معرفی محدود عکس‌های تاریخی برجای‌مانده از این بنا، تا پیش از مرمت یادشده، و بررسی آن‌ها اطلاعاتی درباره‌ی وضعیت جلوخان این بنا و

کتیبه‌هایش به دست می‌دهیم و با کاوش در این اطلاعات در پایان این باب نشان می‌دهیم که کدام کتیبه‌های کوفی جلouxان این بنا قطعاً اصیل نیست و اصیل بودن کدامشان محتمل است.

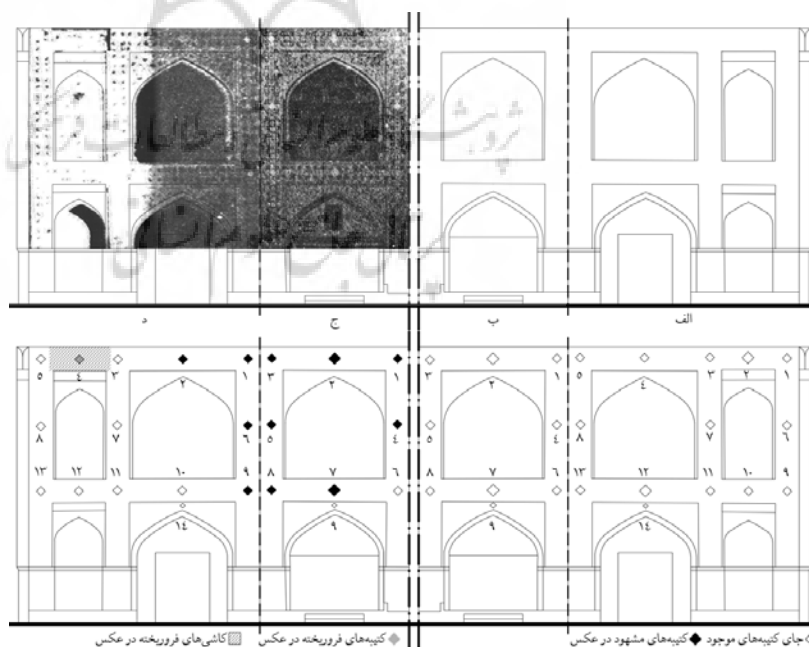
۱.۲. بررسی عکس‌های تاریخی

کهن‌ترین تصویری که از جلouxان مسجدجامع عباسی به دست آمده، عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان، متعلق به لوئیجی پشه است (تصویر ۵) که به‌ظن قوی در بین سال‌های ۱۲۷۴ق/ ۱۸۵۸ تا ۱۲۷۸ق/ ۱۸۶۲ برداشته شده است (اکرامی ۱۳۹۷، ۱۹-۲۱؛ نوری مطلق ۱۳۹۸، پیوست ۱).

تصویر ۵: راست: تصویر جلouxان در بین سال‌های ۱۲۷۴ و ۱۲۷۸ق از لوئیجی پشه. عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان. چپ: بزرگ‌نمایی بدنه‌های ج و د

در این عکس، علاوه بر سردر مسجد، بدنه‌های جنوب شرقی (ج) و شرقی (د) جلouxان نیز دیده می‌شود. در این عکس در نقاطی از بدنه جلouxان که امروز کتیبه‌های ج ۱، ج ۲، ج ۳، ج ۴، ج ۵، ج ۷، ج ۸، ج ۱۰، ج ۱۱، ج ۱۲ و ج ۱۴ قرار دارند، لکه‌های لوزی‌شکلی که از زمینه روشن‌ترند به چشم می‌آید؛ اگرچه به‌سبب کیفیت کم تصویر معلوم نیست که این لکه‌ها کتیبه‌اند یا نقشی دیگر در میان نقوش این دو بدنه. به‌هرحال این عکس نشان می‌دهد که بخشی از کاشی‌های بدنه شرقی، در جانب شمالی نوار افقی بالا فروریخته است. با تخت کردن تصویر و نشانیدن آن بر روی نقشه روشن می‌شود که کاشی‌های فروریخته با محل قرارگیری کتیبه ۴د تطبیق می‌کند (تصویر ۶).

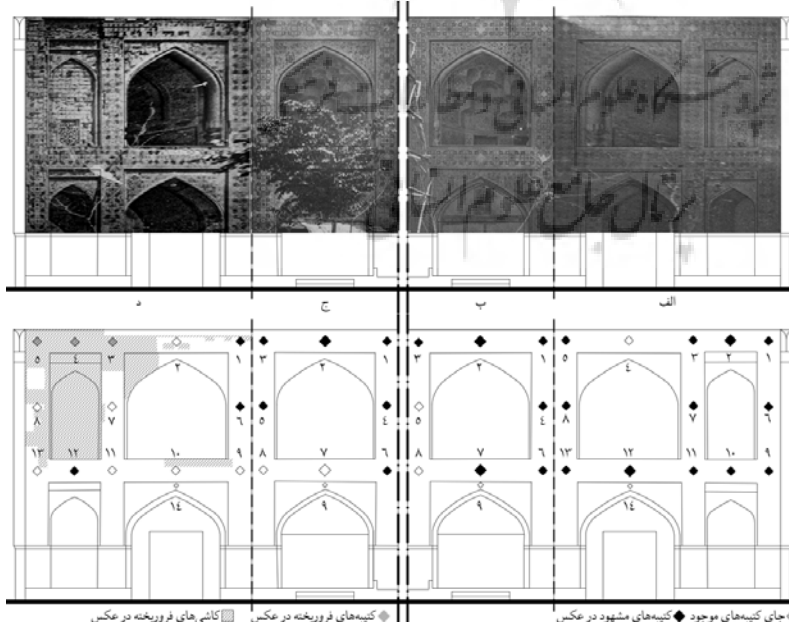
تصویر ۶: وضعیت کتیبه‌ها در عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان

شاهد بعدی عکس شماره ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان است. تاریخ برداشت این عکس در بازهای بعد از سال ۱۲۹۸ ق/ ۱۸۸۱ م و پیش از رجب ۱۳۰۸ ق/ ۱۸۹۱ م است. این حدود زمانی از وضعیت بنای سردر قیصریه در عکس ۱۳ از همین آلبوم و گزارش محمدمهدی اصفهانی در نصف جهان فی تعریف اصفهان به دست می‌آید^۴ (تصویر ۷).

تصویر ۷: عکس شماره ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان؛ تاریخ عکس‌برداری بین ۱۲۹۸ و ۱۳۰۸ ق
راست: بزرگ‌نمایی بدنه‌های الف و ب؛ چپ: بزرگ‌نمایی بدنه‌های ج و د

در این عکس که از مقابل جلوخان برداشته‌اند، بدنه‌های چهارگانه جلوخان مسجد با کیفیت نسبتاً خوبی پیداست. این عکس روشن می‌کند که در حدود ۳۰ سال بعد از عکس لوئیجی پشه کاشی‌های بیشتری از بدنه شرقی جلوخان فروریخته بوده است. در این عکس در بیشتر نقاطی از بدنه که امروز کتیبه‌های کوفی معقلی قرار گرفته‌اند، لکه‌هایی متمایز از زمینه دیده می‌شود که تمایزشان گاه به سبب اختلاف رنگ و روشنایی و گاه به سبب خطوط محوی است که از شکلشان به چشم می‌آید. بعضی از این لکه‌ها را می‌توان با اطمینان نسبتاً زیادی کتیبه دانست و بعضی را نه؛ اما نمی‌توان دریافت که این لکه‌های متمایز همین کتیبه‌های امروزی‌اند یا خیر. رد برخی از کتیبه‌های امروز نیز در این تصویر یافت نمی‌شود که این گاه به سبب کیفیت کم تصویر و گاه به سبب قرار گرفتن مانعی در مقابلشان است؛ اگرچه دست‌کم فعلاً این احتمال را نیز نمی‌شود در نظر نداشت که شاید برخی از کتیبه‌های امروزی در تاریخ برداشتن عکس اصلاً روی بدنه نبوده‌اند. در این میان، کاشی‌های برخی از قسمت‌هایی نیز که امروز کتیبه‌ها روی آن نشسته‌اند فرو ریخته است. در تصویر ۸ همه این کتیبه‌ها را روی نقشه نشان داده‌ایم.

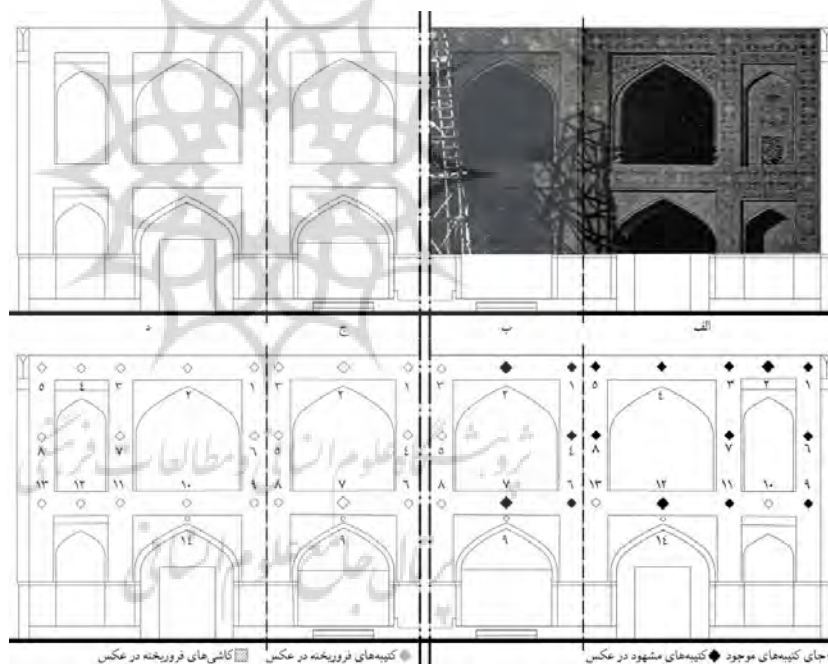
تصویر ۸: وضعیت کتیبه‌ها در عکس شماره ۱۰ آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان

در آلبوم ۱۹۹ شماره ۲۶ از جلوخان مسجد جامع عباسی وجود دارد. در این عکس، که نقطه ناظر در آن جایی است در نیمه شرقی میدان و در فاصله مسجد شیخ با بدنه جنوبی آن، تنها بدنه‌های غربی و جنوب غربی جلوخان دیده می‌شود.

تصویر ۹: عکس شماره ۲۶ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان؛ تاریخ عکس برداری بین ۱۲۹۸ و ۱۳۰۸ ق | چپ: بزرگنمایی بدنه‌های الف و ب

تعدادی از کتیبه‌های موضوع این تحقیق به شرحی که در تصویر ۱۰ روشن است، در این عکس دیده می‌شود.

تصویر ۱۰: وضعیت کتیبه‌ها در عکس شماره ۲۶ آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان

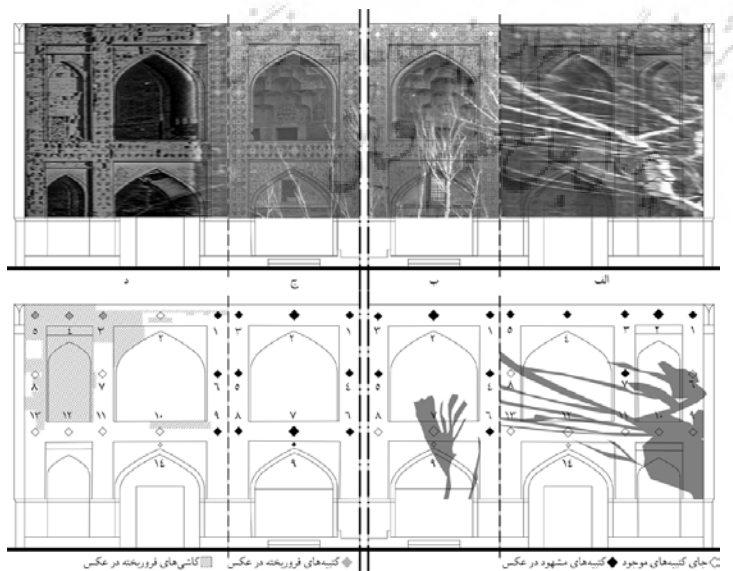
دو عکس بعدی از ارنست هولتسر است که در میان سال‌های ۱۸۷۳ تا ۱۸۹۷^۵ برداشته شده است. تقدم و تأخر برداشت این دو عکس معلوم نیست. همچنین بر پایه مقایسه وضعیت بنا در دو عکس نمی‌شود با قطعیت گفت که عکس‌های آلبوم ۱۹۹ زودتر برداشته شده‌اند یا این دو عکس. یکی از دو عکس، به شماره بایگانی ۷۳۴ در کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی، از مقابل جلوخان برداشته شده و کمابیش هر چهار بدنه جلوخان در آن پیداست؛ اگرچه به علت زاویه بسیار تند بدنه‌های شرقی و غربی با صفحه تصویر، این دو بدنه در این عکس چندان واضح نیست. در عکس دیگر، به شماره بایگانی PA۷۳۶ در همان جا، نقطه ناظر قدری مایل به شرق میدان است و از این رو فقط بدنه غربی و جنوب غربی جلوخان در آن به طور کامل دیده می‌شود. از بدنه جنوب شرقی جلوخان نیمی در این تصویر

پیداست و بدنه شرقی اصلاً دیده نمی‌شود (تصویر ۱۱). از تصویر نه‌چندان واضح بدنه شرقی جلوخان در عکس ۷۳۴ درمی‌یابیم که در زمان برداشته شدن این عکس، وضع این بدنه از حیث میزان فروریختگی کاشی‌ها کمابیش مشابه وضع آن در عکس‌های آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان است. اما بدنه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی جلوخان در این عکس با کیفیتی بسیار خوب پیداست؛ تا جایی که تقریباً همه کتیبه‌های کوفی معقلی این دو بدنه، حتی کتیبه ج ۹ که همراه با کتیبه‌های الف ۱۴، ب ۹، و د ۱۴ کوچک‌ترین کتیبه‌های بدنه‌های چهارگانه جلوخان‌اند، دیده می‌شود. مهم‌تر اینکه با بزرگ‌نمایی عکس می‌شود با قطعیت گفت که لکه‌های محوی که در عکس‌های پیشین در نقاطی می‌دیدیم که امروز کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان بر آن‌ها نشسته‌اند، واقعاً کتیبه‌هایی به خط کوفی معقلی‌اند. در تصویر ۱۲ وضع کتیبه‌های جلوخان در این عکس را نمایش داده‌ایم.

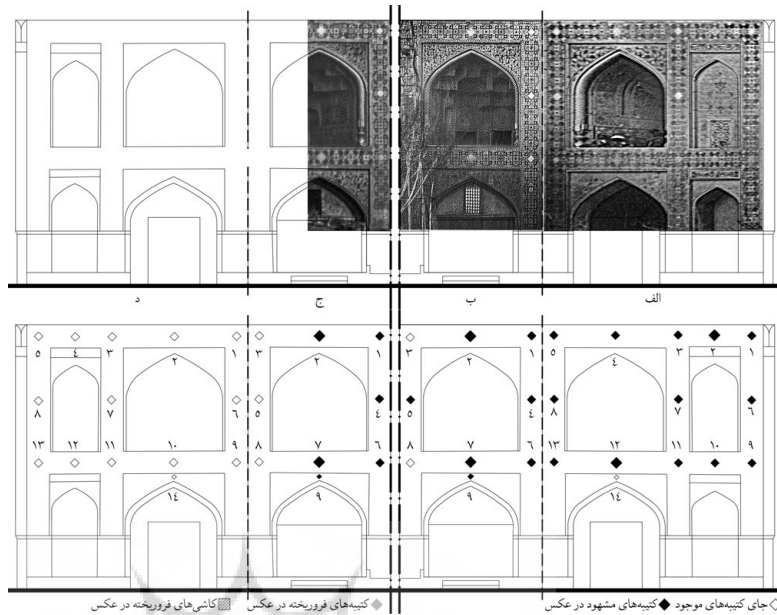

تصویر ۱۱: دو عکس از هولتسر. عکس راست به شماره بازیابی ۷۳۴ در کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی. عکس چپ (بریده) به شماره بازیابی PAV۳۶ در همان جا

در عکس ۷۳۴ هولتسر کتیبه‌های بدنه غربی، به‌جز بالاترین ردیفشان، آن‌هم کاملاً محو دیده نمی‌شود (تصویر ۱۲). اما در عکس PAV۳۶ به‌سبب زاویه عکس‌برداری این بدنه بهتر دیده می‌شود و همه کتیبه‌های آن را به‌جز کتیبه الف ۱۴ می‌توان تشخیص داد (تصویر ۱۳). علاوه بر این، در این عکس رد محو و کم‌کیفیتی نیز از کتیبه کوچک ب ۹ به چشم می‌آید؛ کتیبه‌ای که در عکس ۷۳۴ پشت درخت قرار داشت و امکان مشاهده آن نبود.

تصویر ۱۲: وضعیت کتیبه‌ها در عکس هولتسر به شماره بایگانی ۷۳۴

تصویر ۱۳: وضعیت کتیبه‌ها در عکس هولتسر به شماره بایگانی PAV۳۶

عکس بعدی از فریدریش زاره به شماره P1۸۹۶۲ است که در سال ۱۹۰۰ (پایگاه برخط موزه هنر اسلامی برلین، Museum für Islamische Kunst) برداشته شده است (تصویر ۱۴). در این عکس، دو بدنه غربی و جنوب غربی جلوخان و همه کتیبه‌هایشان با وضوح و کیفیتی کم‌نظیر دیده می‌شود. این عکس منحصر به فرد نشان می‌دهد که همه کتیبه‌های امروزی بدنه‌های غربی (الف) و جنوب غربی (ب) جلوخان مسجد جامع عباسی همان‌اند که در سال ۱۹۰۰ بوده‌اند. بنابراین می‌توان با قطعیت گفت که مطلقاً هیچ‌یک از کتیبه‌های این دو بدنه از سال ۱۹۰۰ تا امروز دست نخورده‌اند (تصویر ۱۵).

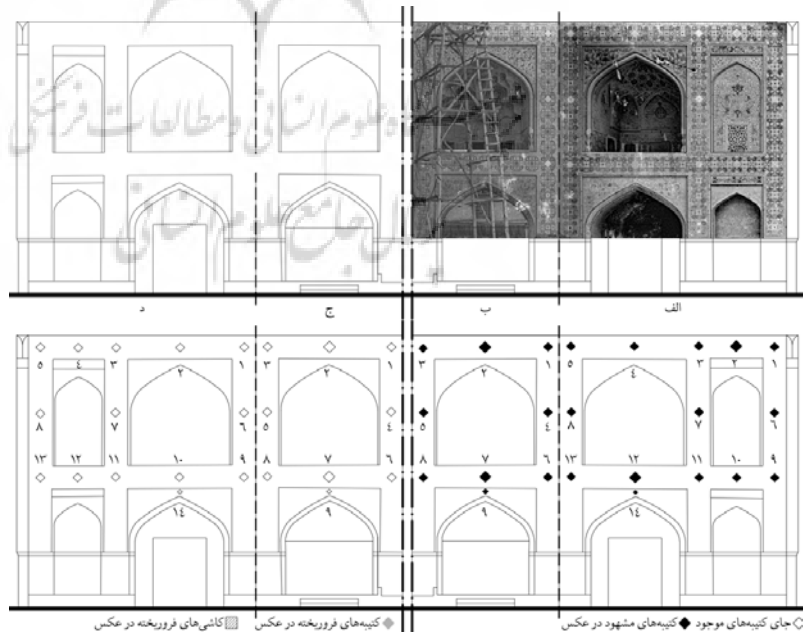

تصویر ۱۴: عکس زاره به شماره P1۸۹۶۲ در آرشیو برخط موزه هنر اسلامی در برلین

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۲ - پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۱۵

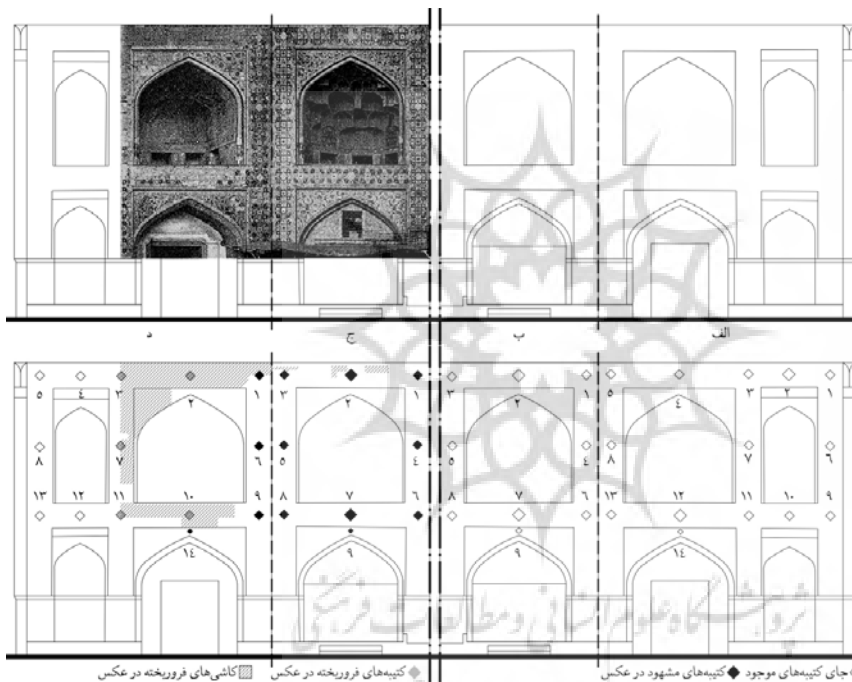

تصویر ۱۵: وضعیت کتیبه‌ها در عکس زاره به شماره P1۸۹۶۲

عکس بعدی نیز از زاره است (Sarre 1910, 81). تاریخ برداشت این عکس روشن نیست، اما سفر یا احتمالاً سفرهای زاره به ایران از سال ۱۸۹۷م آغاز (Jens Kröger 2001, vol. 10: 559- 564) و کتاب او که حاوی این عکس است، در سال ۱۹۱۰م منتشر شد. بنابراین تاریخ برداشت این عکس باید بین ۱۸۹۷ تا ۱۹۱۰م باشد. در عکس زاره، بدنه جنوب شرقی به طور کامل و طاق نماهای جنوبی از بدنه شرقی جلوخان به چشم می آید. در عکس او، در مقایسه با عکس ۷۳۴ هولتسر، کاشی‌های بیشتری از لبه رخ‌بام بدنه جنوب شرقی در اطراف کتیبه ج ۲ فروریخته است. از این رو می‌توان دریافت که تاریخ عکس برداری او قطعاً بعد از هولتسر بوده است (تصویر ۱۶). در عکس او همه کتیبه‌های بدنه جنوب شرقی و تعدادی از کتیبه‌های بدنه شرقی دیده می‌شود. رد محوی از دو کتیبه کوچک ج ۹ و ۱۴ و نیز در این عکس دیده می‌شود. در تصویر وضع کتیبه‌های این دو بدنه را در این عکس نشان داده‌ایم.

تصویر ۱۶: عکس زاره به تاریخ انتشار ۱۹۱۰

تصویر ۱۷: وضعیت کتیبه‌ها در عکس زاره به تاریخ انتشار ۱۹۱۰

عکس بعدی از آرشیو فوتوتهمی به دست آمده است. عکاس و تاریخ برداشت عکس معلوم نیست؛ اما کتیبه ج ۷ که در عکس زاره هنوز بر بدنه جنوب شرقی جلوخان قرار داشت، در این عکس در جای خود نیست. بنابراین معلوم می‌شود که این عکس را پس از عکس زاره به تاریخ انتشار ۱۹۱۰م برداشته‌اند. از طرفی این عکس نشان می‌دهد که پاره ابتدایی کتیبه دور سردر بنا در تاریخ برداشتن این عکس هنوز مرمت نشده بوده است. عکس پوپ (شاهد بعدی در تحقیق) که در میان سال‌های ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۶م برداشته شده است، این پاره از کتیبه سردر را در وضعیت پس از مرمتش نشان می‌دهد. از اینجا درمی‌یابیم که عکس آرشیو فوتوتهمی را در فاصله میان برداشتن دو عکس زاره و پوپ برداشته‌اند. در این عکس که در آن جلوخان را از روبه‌رو می‌بینیم، بدنه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی با وضوح نسبتاً مناسبی دیده می‌شود، اما بدنه غربی اصلاً در آن دیده نمی‌شود. بخشی از بدنه شرقی نیز در زاویه‌ای بسیار تنگ به چشم می‌آید و اطلاعات کمی به دست می‌دهد (تصویر ۱۸). در عکس آرشیو فوتوتهمی همه کتیبه‌های بدنه جنوب شرقی به روشنی و بیشتر کتیبه‌های بدنه جنوب غربی با وضوحی کمتر دیده می‌شود (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۸: عکس از آرشیو فوتوتهمی

مطالعات معماری ایران

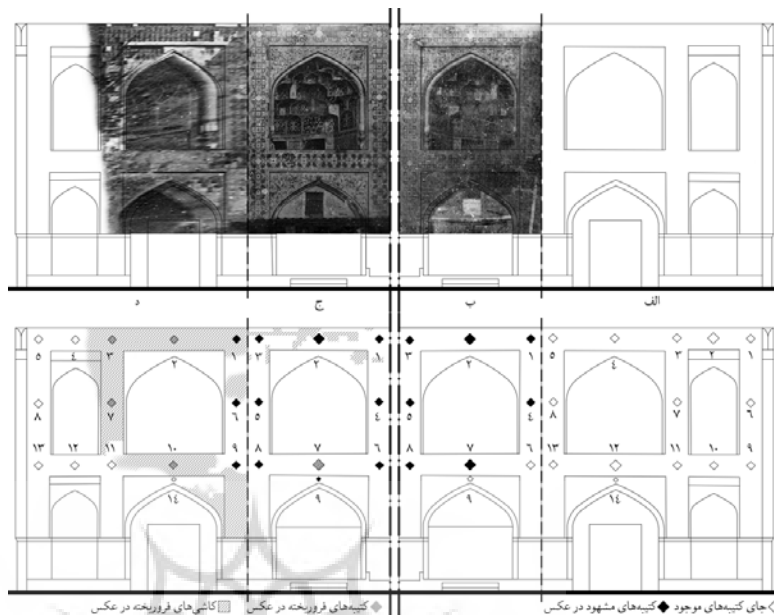
دو فصلنامه معماری ایرانی

شماره ۲۲ - پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۱۶

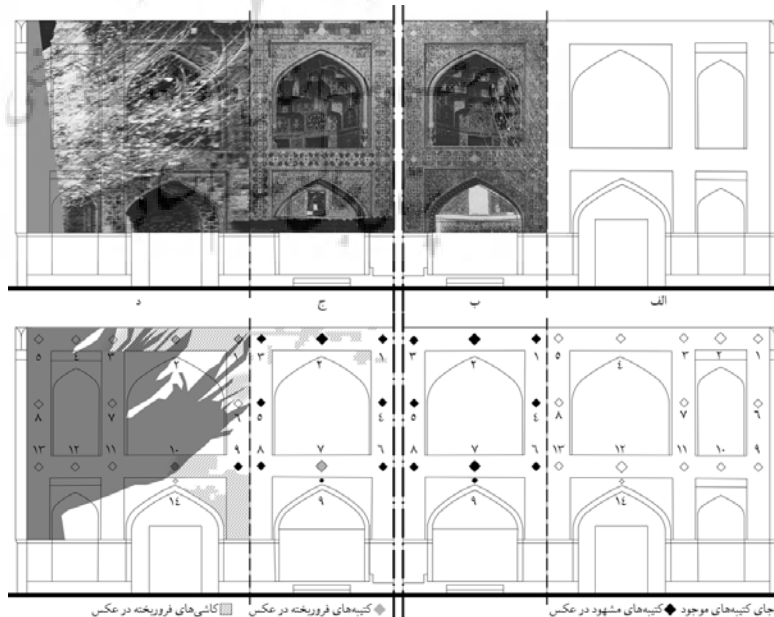

تصویر ۲۰: عکس پوپ. از کتابخانه هنرهای زیبای هاروارد به شماره بازیابی ۶۵۸۲۷۲

تصویر ۱۹: وضعیت کتیبه‌ها در عکس آرشیو فوتو تهمی

آخرین عکسی که از وضعیت پیش از مرمت سال ۱۳۱۵ش جلوخان به دست آمده، از آر تور ایم پوپ است. این عکس در بین سال‌های ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۶ برداشته شده و از روبه‌روی سردر به جلوخان می‌نگرد. در این عکس، بدنه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی جلوخان به‌خوبی دیده می‌شود؛ اما بدنه شرقی در زاویه‌ای تنگ به دیده می‌آید و در پشت درخت نیز قرار گرفته است و از این رو تنها بخشی از آن با کیفیتی نازل دیده می‌شود. بدنه غربی نیز اصلاً در تصویر مشهود نیست (تصویر ۲۰). در این عکس همه کتیبه‌های بدنه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی جلوخان و تعدادی از کتیبه‌های بدنه شرقی به‌صورتی که در تصویر ۲۱ نمایش داده‌ایم، مشهود است.

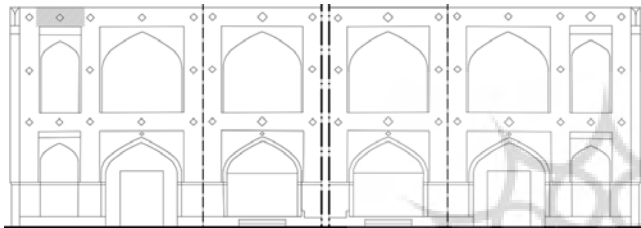
تصویر ۲۱: وضعیت کتیبه‌ها در عکس پوپ

مطالعات معماری ایران

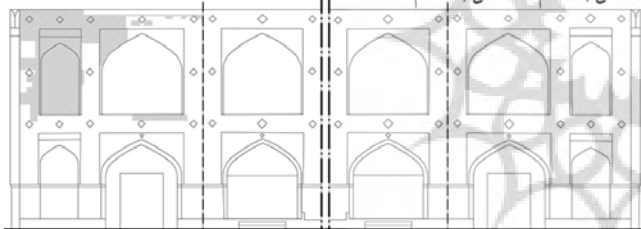
دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۲ - پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۲.۲. کاوش اطلاعات عکس‌های تاریخی

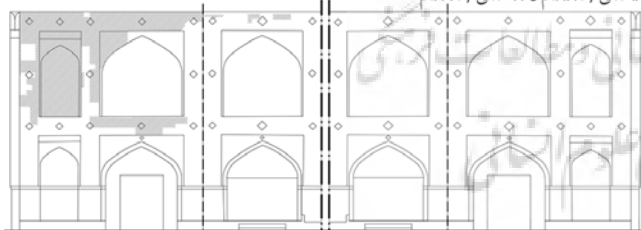
اگر اطلاعاتی را که با بررسی عکس‌های تاریخی، در خصوص میزان فروریختگی کاشی‌های بدنه‌های جلوخان مسجد به دست آورده‌ایم، در کنار هم قرار بدهیم و تجمیع کنیم، روشن می‌شود که فروریختن کاشی‌ها از جانب شمالی نوار بالایی بدنه شرقی آغاز شده و به مرور زمان به سوی پایین و جنوب این بدنه گسترش یافته و رفته‌رفته به بدنه جنوب شرقی نیز وارد شده و بر پیکر آن کمی پیش رفته است. به شهادت عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان، فروریختن کاشی‌ها پیش از سال ۱۲۷۸ ق/ ۱۸۶۲ م آغاز شده بوده است، و به شهادت عکس پوپ که گویای وضعیت جلوخان در فاصله‌ای بسیار کم پیش از تعمیر جلوخان مسجد در سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش (مشکوتی ۱۳۱۷، ۴۹) است، ادامه یافته است. در تصویر ۲۲ با تجمیع محدوده‌های آسیب‌دیده‌ای که از هر عکس تاریخی به دست آمده است و نشان‌دن آن‌ها روی نقشه، سیر پیشرفت آسیب‌ها در کاشی‌کاری‌های جلوخان مسجد جامع عباسی را نشان داده‌ایم.

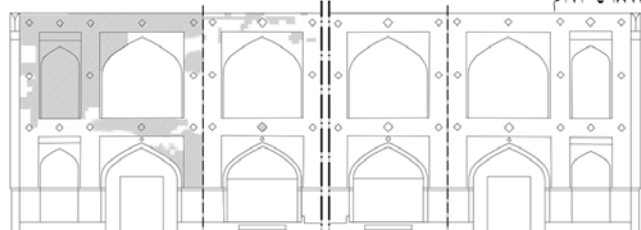
آسیب در بدنه‌های جلوخان بر اساس عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان
۱۲۷۴ ق/ ۱۸۵۸ م تا ۱۲۷۸ ق/ ۱۸۶۲ م

پیشرفت آسیب بر اساس عکس‌های ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان و هولتسر ۷۳۴
۱۲۹۸ ق/ ۱۸۸۱ م تا ۱۳۰۸ ق/ ۱۸۹۱ م

پیشرفت آسیب بر اساس عکس زاره به تاریخ انتشار ۱۹۱۰
۱۸۹۷ تا ۱۹۱۰ م

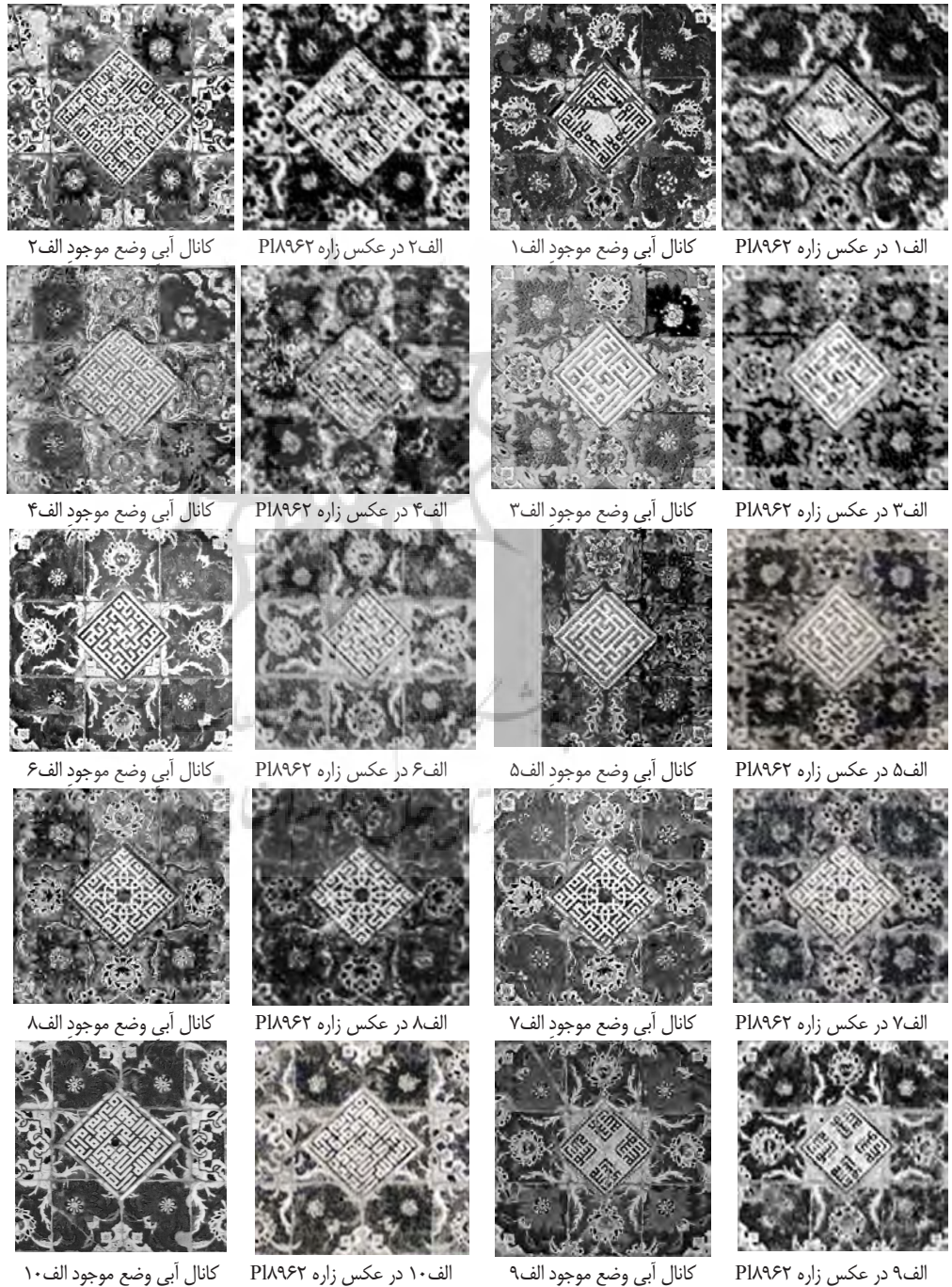
پیشرفت آسیب بر اساس عکس‌های پوپ و فوتوتاهی
۱۹۳۶ تا ۱۹۳۹ م

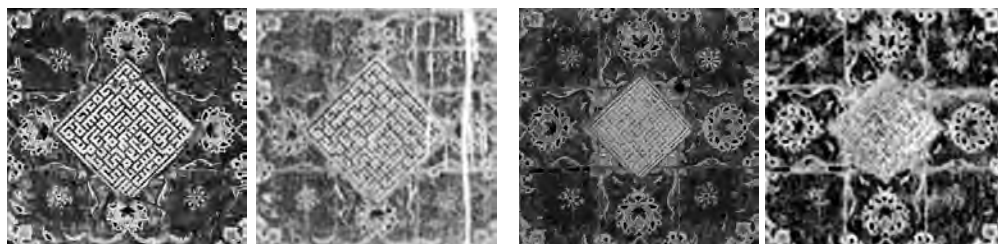
تصویر ۲۲: سیر پیشرفت فروریختن کاشی‌کاری‌های بدنه جلوخان مسجد جامع عباسی

بررسی نقشه مجموع آسیب‌ها نشان می‌دهد که عمده آسیب‌های بدنه‌های جلوخان مربوط به بدنه شرقی آن بوده است؛ به طوری که می‌توان گفت تا پیش از تعمیر سال ۱۳۱۵ ش، بیش از نیمی از کاشی‌های بدنه شرقی جلوخان از دست رفته بوده است. در مقابل، فقط کاشی‌های معدودی از نوار بالایی بدنه جنوب شرقی جلوخان فروریخته بوده و بنا بر اطلاعاتی که عکس‌های تاریخی در اختیارمان می‌گذارد، کاشی‌کاری دو بدنه جنوب غربی و غربی تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ ش دست‌نخورده باقی بوده است. این نشان می‌دهد که احتمالاً سرگذشت کتیبه‌های نشسته بر بدنه‌های مختلف جلوخان با یکدیگر متفاوت است. در واقع احتمال اصالت کتیبه‌های سه بدنه غربی، جنوب غربی، و جنوب شرقی جلوخان بیشتر از احتمال اصالت کتیبه‌های بدنه شرقی است؛ اما تنها با دنبال کردن محل امروزین قرارگیری کتیبه‌های کوفی معقلی بدنه‌های جلوخان در تصاویر تاریخی است که می‌توانیم نتایج دقیق‌تری در باب اصالت هر کدام از کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجد جامع عباسی به دست آوریم. از این رو در ادامه، کتیبه‌های هر بدنه را به‌طور مجزا بررسی می‌کنیم.

۱.۲.۲. کتیبه‌های بدنه غربی (الف)

بدنه غربی جلوخان ۱۴ کتیبه کوفی معقلی دارد. همه این کتیبه‌ها با وضوحی کم‌نظیر و کاملاً روشن در عکس زاره به شماره PI۱۸۹۶۲ دیده می‌شود و می‌توان با اطمینان گفت که از تاریخ عکس‌برداری زاره در سال ۱۹۰۰م تاکنون هیچ‌کدام از کتیبه‌های این بدنه از دست نرفته است. در تصویر ۳۳ عکس امروزی این کتیبه‌ها با تصویر آن در عکس زاره به شماره PI۱۸۹۶۲ مقایسه شده است.

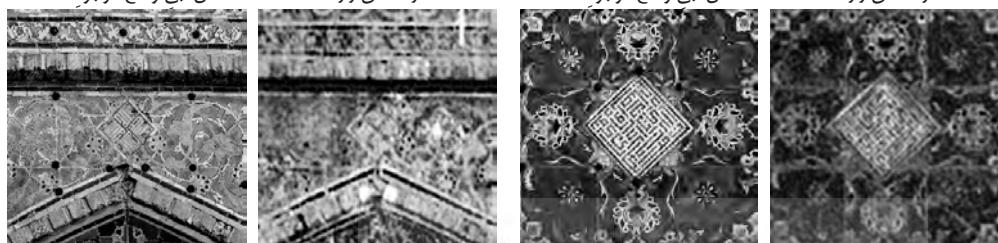

کانال آبی وضع موجود الف ۱۲

الف ۱۲ در عکس زاره PI18962

کانال آبی وضع موجود الف ۱۱

الف ۱۱ در عکس زاره PI18962

کانال آبی وضع موجود الف ۱۴

الف ۱۴ در عکس زاره PI18962

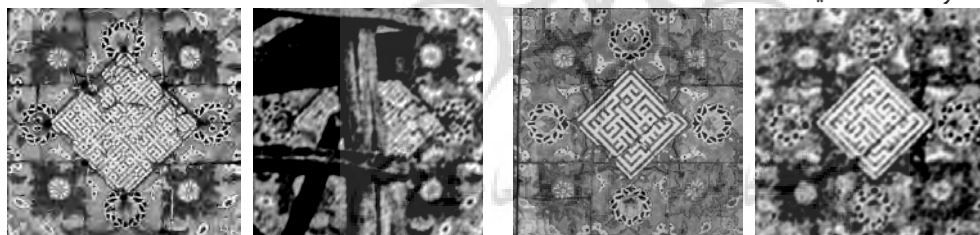
کانال آبی وضع موجود الف ۱۳

الف ۱۳ در عکس زاره PI18962

تصویر ۲۳: مقایسه همه کتیبه‌های بدنه غربی (الف) با تصویر آن‌ها در عکس زاره به شماره PI18962

۲.۲.۲. کتیبه‌های بدنه جنوب غربی (ب)

بدنه جنوب غربی جلوخان ۹ کتیبه دارد. این کتیبه‌ها نیز درست مانند کتیبه‌های بدنه الف به وضوح و روشنی تمام در عکس زاره به شماره PI18962 دیده می‌شود. بنابراین می‌توان اطمینان یافت که از سال ۱۹۰۰م تاکنون هیچ کتیبه‌ای از این بدنه نیز از دست نرفته است. در تصویر ۲۴ عکس امروزی کتیبه‌های این بدنه با تصویر آن در عکس زاره به شماره PI18962 مقایسه شده است.

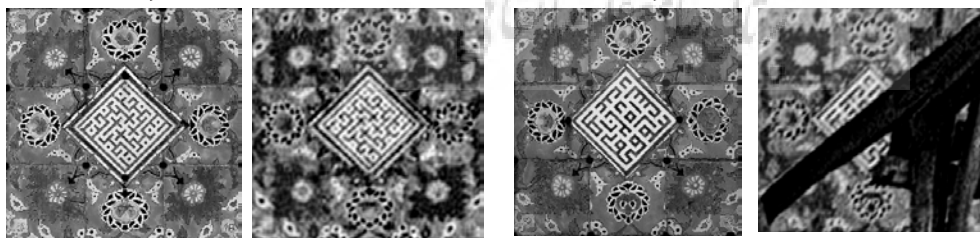

کانال آبی وضع موجود ب ۲

ب ۲ در عکس زاره PI18962

کانال آبی وضع موجود ب ۱

ب ۱ در عکس زاره PI18962

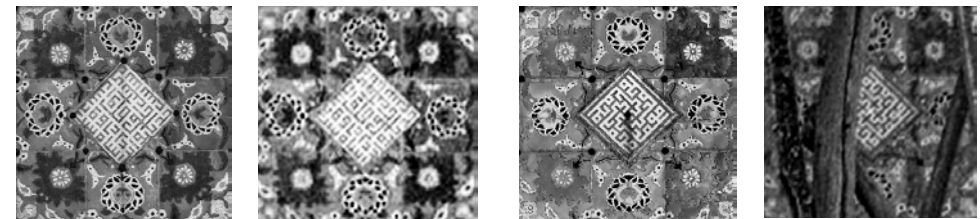

کانال آبی وضع موجود ب ۴

ب ۴ در عکس زاره PI18962

کانال آبی وضع موجود ب ۳

ب ۳ در عکس زاره PI18962

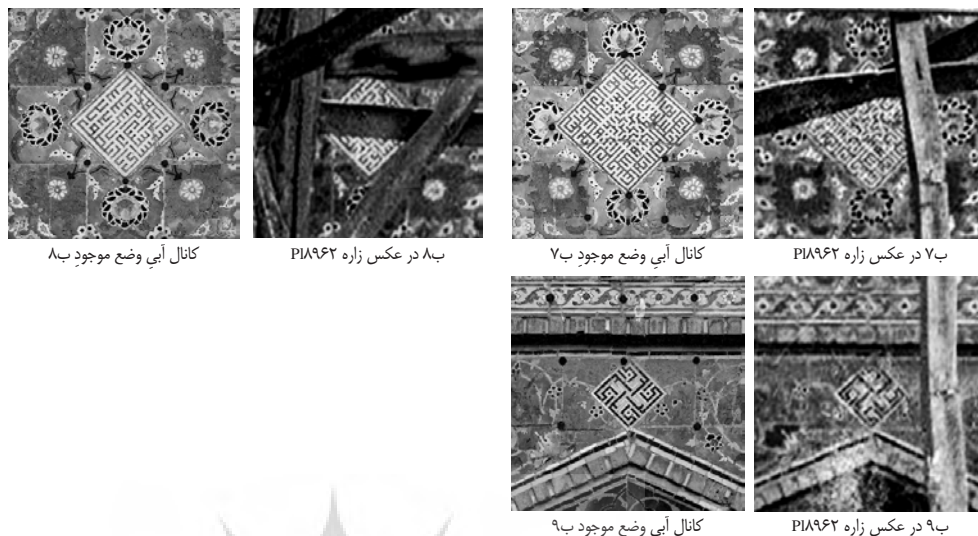

کانال آبی وضع موجود ب ۵

ب ۵ در عکس زاره PI18962

کانال آبی وضع موجود ب ۵

ب ۵ در عکس زاره PI18962

کانال آبی وضع موجود ب ۸

ب ۸ در عکس زاره PIA۹۶۲

کانال آبی وضع موجود ب ۷

ب ۷ در عکس زاره PIA۹۶۲

کانال آبی وضع موجود ب ۹

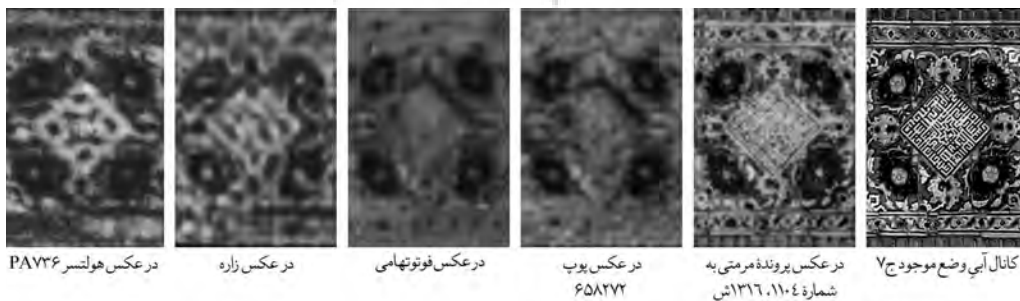
ب ۹ در عکس زاره PIA۹۶۲

تصویر ۲۴: مقایسه همه کتیبه‌های بدنه جنوب غربی (ب) با تصویر آن‌ها در عکس زاره PIA۹۶۲

۳.۲.۲. کتیبه‌های بدنه جنوب شرقی (ج)

بدنه جنوب شرقی جلوخان نیز، همچون بدنه جنوب غربی آن، ۹ کتیبه دارد. از این تعداد ۷ کتیبه ج ۱، ج ۲، ج ۳، ج ۴، ج ۵، ج ۶، ج ۷ و ج ۸ در عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ (بین سال‌های ۱۲۷۴ ق/ ۱۸۵۸ م و ۱۲۷۸ ق/ ۱۸۶۲ م) به روشنی دیده می‌شوند. کتیبه ج ۶ در عکس ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ و کتیبه ج ۹ در هر دو عکس هولتسر با وضوح نسبتاً خوبی به چشم می‌آید. گفتنی است که جای کتیبه ج ۷ در دو عکس آرشیو فوتوتهاپی و پوپ خالی است و به نظر می‌رسد که از بدنه بنا جدا شده باشد. بنابراین آخرین شاهدهی که از وجود کتیبه ج ۷ بر بدنه جنوب شرقی جلوخان در اختیار داریم، همان دو عکس هولتسر و سپس عکس زاره (۱۸۹۷-۱۹۱۰) است.

با این توضیح روشن می‌شود که ردی نسبتاً روشن از همه کتیبه‌های کوفی معقلی بدنه جنوب شرقی جلوخان در عکس‌های تاریخی وجود دارد. در این میان فقط کتیبه ج ۷، بی‌آنکه کاشی‌های اطرافش فروریخته باشد، از بدنه بنا جدا شده است و پس از عکس هولتسر و زاره دیگر ردی از آن در اختیار نداریم. عکس پس از مرمت که در تاریخ ۱۵ مهر ۱۳۱۶ ش (پرونده مرمتی ۱۱۰۴ در کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی) برداشته شده و نیز عکس وضع موجود آن در مقایسه با عکس هولتسر PAV۳۶ به وضوح نشان می‌دهد که کتیبه امروز همان کتیبه پس از مرمت است و با کتیبه تاریخی تفاوت دارد (تصویر ۲۵).

در عکس هولتسر PAV۳۶

در عکس زاره

در عکس فوتوتهاپی

در عکس پوپ

۶۵۸۲۷۲

در عکس پرونده مرمتی به

شماره ۱۱۰۴، ۱۳۱۶ ش

کانال آبی وضع موجود ج ۷

تصویر ۲۵: رد کتیبه ج ۷ در عکس‌های تاریخی تا امروز

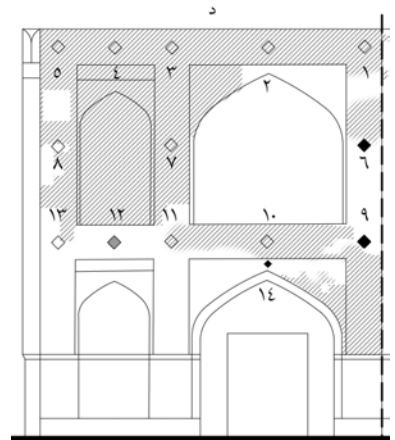
۴.۲.۲. کتیبه‌های بدنه شرقی (د)

بدنه شرقی جلوخان نیز مانند بدنه غربی آن ۱۴ کتیبه کوفی معقلی دارد. رد تعداد کمی از کتیبه‌های این بدنه در عکس‌های تاریخی یافت می‌شود. در عکس شماره ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاشی‌های محل قرارگیری کتیبه ۴د فروریخته است؛ بنابراین کتیبه ۴د پیش از برداشته شدن اولین عکس‌های به‌دست آمده، از دست رفته بوده است. در همین عکس در جای کتیبه‌های ۱د و ۹د قاب لوزی کتیبه‌هایی دیده می‌شود و لکه‌هایی محو نیز در جای کتیبه‌های ۲د و ۶د به چشم می‌آید. در عکس شماره ۱۰ آلبوم ۱۹۹ لوحی لوزی از یک کتیبه در جای کتیبه ۱۲د به چشم می‌آید. از عکس هولتسر ۷۳۴ روشن می‌شود که کاشی‌های محل قرارگیری کتیبه‌های ۳د و ۵د فروریخته است. در همین عکس لوح لوزی کتیبه‌ای در جای کتیبه ۶د دیده می‌شود. از عکس زاره به تاریخ انتشار ۱۹۱۰ درمی‌یابیم که کاشی‌های محل قرارگیری کتیبه‌های ۲د، ۱۰د و ۱۱د نیز تا زمان برداشته شدن این عکس فروریخته بوده است. در این عکس لوحی لوزی نیز بر جای کتیبه ۱۴د دیده می‌شود. فروریختن کاشی‌های محل قرارگیری کتیبه ۷د نیز از عکس آرشیو فوتوتهامی روشن می‌شود. عکس پوپ به شماره ۶۵۸۲۷۲ نشان می‌دهد که کاشی‌های محل قرارگیری کتیبه ۱د نیز، که پیش از این از عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ به وجود آن پی برده بودیم، فروریخته است. از کتیبه‌های ۸د و ۱۳د نیز از مجموع عکس‌های تاریخی هیچ اطلاعی به دست نمی‌آید؛ اگرچه با نظر به اینکه عکس‌های تاریخی بر فروریختن کاشی‌های اطراف محل قرارگیری این دو کتیبه شهادت می‌دهند، به‌ظن قوی این کتیبه‌ها نیز در طی زمان از دست رفته بوده‌اند. بنابراین از میان کتیبه‌های بدنه شرقی، فقط کتیبه‌های ۶د، ۹د و احتمالاً ۱۲د و ۱۴د است که هم ردی روشن از آن‌ها در عکس‌های تاریخی دیده می‌شود و هم شهادتی بر فروریختن کاشی‌های محل قرارگیری‌شان نداریم و از این‌رو احتمال اصالت دارند. بی‌تردید سایر کتیبه‌های این بدنه در ضمن فروریختن کاشی‌های آن، تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش از دست رفته بوده‌اند. اگرچه در این میان نیز کتیبه ۱۲د تنها در عکس ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ دیده می‌شود و پس از آن هیچ عکس دیگری اطلاع دقیقی از محل قرارگیری آن به ما نمی‌دهد. با توجه به اینکه کاشی‌های بدنه شرقی جلوخان در طی زمان پیوسته فروریخته (تصویر ۲۲)، محتمل است که این کتیبه نیز تا پیش از تعمیر جلوخان در سال ۱۳۱۵ش از دست رفته باشد. در تصویر ۲۶ وضع کتیبه‌های این بدنه را تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش نشان داده‌ایم.

۴.۲.۵. کتیبه‌ها در مجموع بدنه‌های جلوخان

با نظر به اطلاعاتی که از کاوش در عکس‌های تاریخی در خصوص سرگذشت کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی به دست آورده‌ایم، می‌توانیم این کتیبه‌ها را از حیث سرگذشتشان در سه دسته کلی بنشانیم:

۱. کتیبه‌هایی که قطعاً تا مرمت ۱۳۱۵ش بر بدنه‌های جلوخان باقی بوده‌اند؛ ۲. کتیبه‌هایی که احتمالاً تا مرمت ۱۳۱۵ش بر بدنه‌های جلوخان باقی بوده‌اند؛ ۳. کتیبه‌هایی که قطعاً تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش از دست رفته بوده‌اند (تصویر ۲۷). در این میان دو کتیبه ۸د و ۱۳د در هیچ‌یک از عکس‌های تاریخی مشاهده نشد؛ اما می‌توان ادعا کرد که با نظر به الگوی فروریختن کاشی‌های بدنه شرقی آن‌ها نیز به‌ظن قوی تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش از بین رفته بوده‌اند.

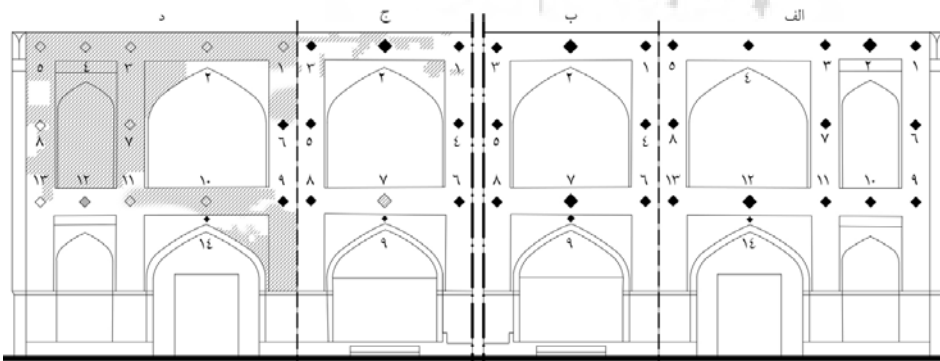

◇ جای امروزی کتیبه‌ها
 ◆ کتیبه‌های باقی‌مانده تا مرمت ۱۳۱۵ش
 ◆ کتیبه‌هایی که احتمالاً تا مرمت ۱۳۱۵ش باقی بوده‌اند
 ◆ کتیبه‌هایی که قطعاً تا پیش از همان مرمت از بین رفته بوده‌اند
 ▨ کاشی‌های فروریخته در عکس
 تصویر ۲۶: وضع کتیبه‌ها بر بدنه شرقی

مطالعه معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
 شماره ۲۲ - پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۲۲

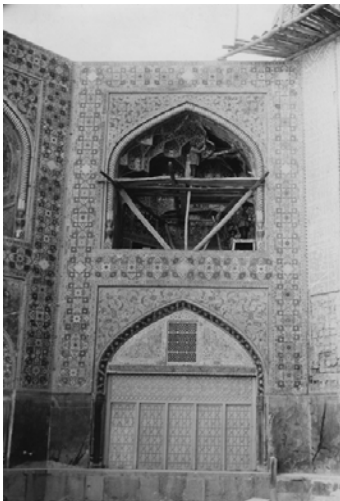
◆ کتیبه‌های باقی‌مانده تا مرمت ۱۳۱۵ش
 ◆ کتیبه‌هایی که قطعاً تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش از بین رفته بوده‌اند
 ▨ کاشی‌های فروریخته تا مرمت ۱۳۱۵ش
 ◇ جای امروزی کتیبه‌ها

تصویر ۲۷: وضع کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش

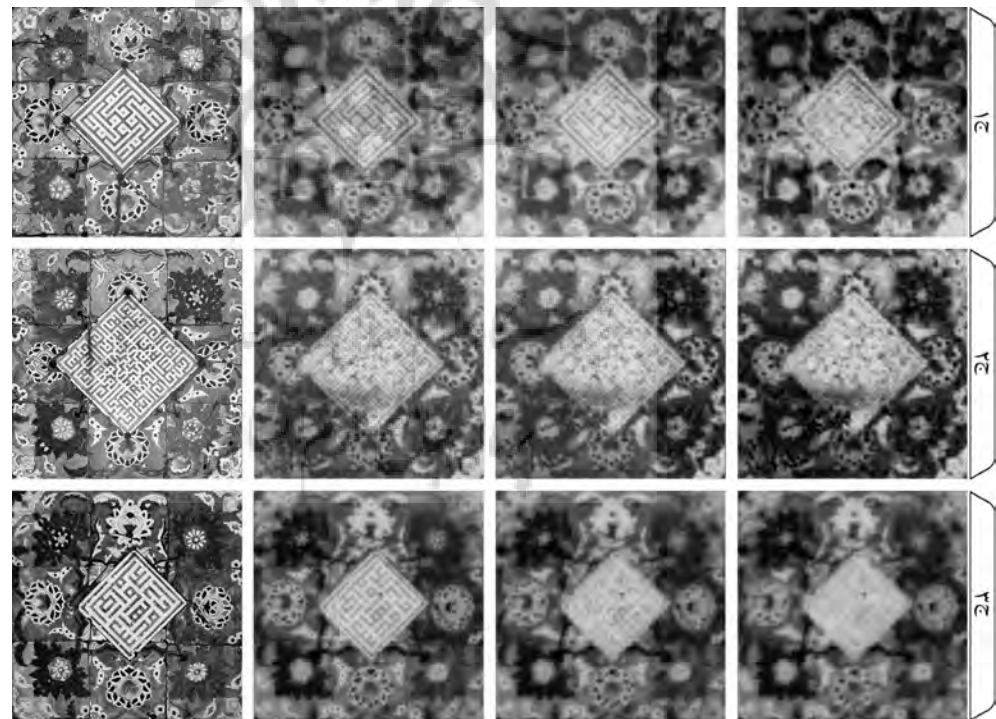
۳. بحث در اصالت تاریخی کتیبه‌ها

تاکنون نشان دادیم که به شهادت عکس‌های تاریخی تا پیش از مرمت سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش، در محل امروزی کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی کتیبه‌هایی قرار داشته و همچنین ۳۴ تا از آن‌ها قطعاً تا زمان این مرمت برجای خود باقی بوده‌اند. اکنون جای طرح این پرسش است که آیا کتیبه‌های امروزی بدنه‌های جلوخان مسجدجامع عباسی همان کتیبه‌هایی‌اند که شبیحی از آن‌ها را در عکس‌های تاریخی این بنا می‌بینیم. البته پیش‌تر به‌واسطه عکس زاره به شماره P18962 اطمینان یافته‌ایم که کتیبه‌های امروزی بر دو بدنه غربی (الف) و جنوب غربی (ب) دقیقاً همان کتیبه‌هایی‌اند که پیش از مرمت بر این دو بدنه قرار داشته‌اند؛ اما چنین اطمینانی در خصوص کتیبه‌های بدنه‌های جنوب شرقی (ج) و شرقی (د) وجود ندارد.

در عکسی که از ۱۵ مهر ۱۳۱۶ش (پرونده مرمتی به شماره ۱۱۰۴)، یعنی بلافاصله بعد از تعمیر جلوخان بنا، از بدنه جنوب شرقی (ج) به دست آمده است، همه کتیبه‌های کوفی معقلی این بدنه به‌علاوه سه کتیبه نشسته بر نوار عمودی جنوبی از بدنه شرقی (د) دیده می‌شود. (تصویر ۲۸). در این عکس سطوحی از بدنه شرقی جلوخان که می‌دانیم پیش از این کاشی‌های آن فروریخته بوده، تعمیر شده است. پس این عکس شاهدهی است بر وضعیت بعد از تعمیر بدنه‌های جلوخان. با بزرگ‌نمایی کتیبه‌های مشهود در این عکس و مقایسه‌شان با کتیبه‌های امروزی روشن می‌شود که کتیبه‌های مشهود در این عکس همین کتیبه‌هایی است که امروز بر بدنه شرقی و جنوب شرقی جلوخان نشسته (تصویر ۲۹ تا تصویر ۳۲).

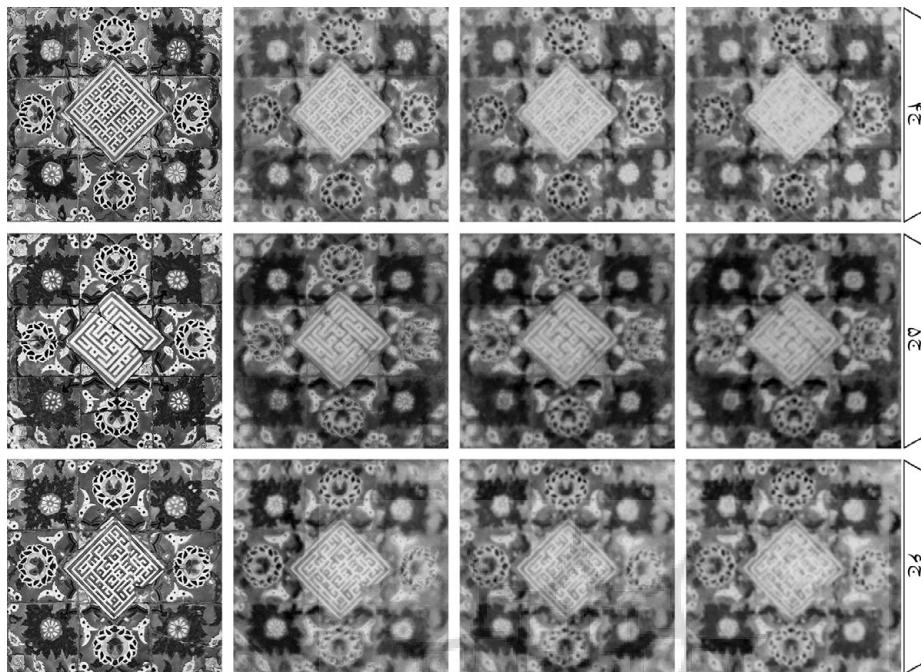

تصویر ۲۸: عکس پرونده مرمتی شماره ۱۱۰۴؛ ۱۵ مهرماه ۱۳۱۶ش

وضعیت کتیبه در عکس پرونده مرمتی ۱۱۰۴ / وضع موجود با شفافیت ۹۰٪ روی عکس پرونده مرمتی / وضع موجود با شفافیت ۸۰٪ روی عکس پرونده مرمتی / کانال آبی عکس وضع موجود

تصویر ۲۹: مقایسه وضع امروزی کتیبه‌های ج ۱ تا ج ۳ با وضع آن‌ها در عکس پرونده مرمتی ۱۱۰۴

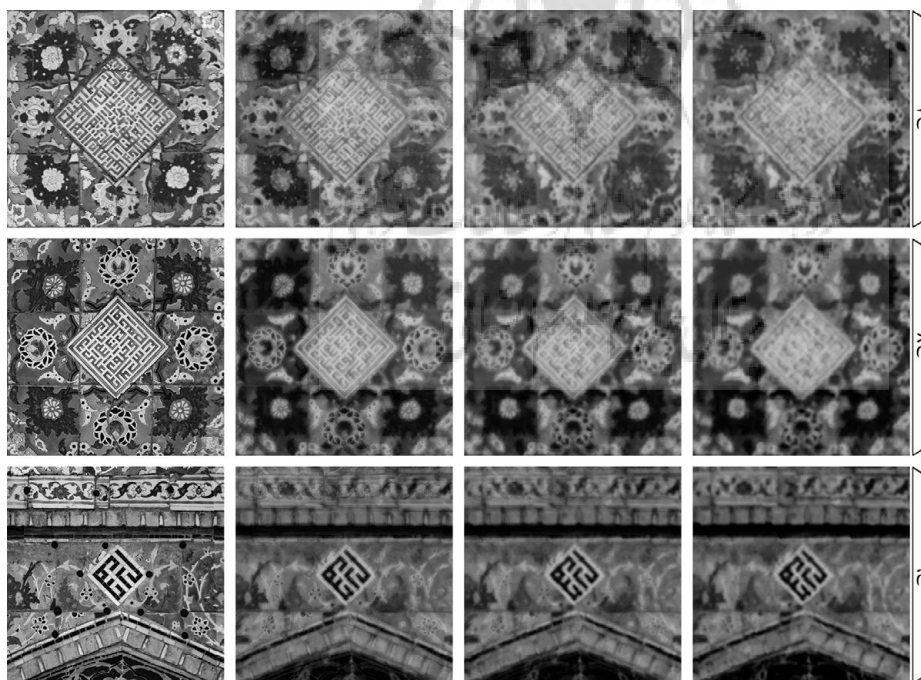
وضعیت کتیبه در عکس
پرونده مرمتی ۱۱۰۴

وضع موجود با شفافیت ۸۰٪
روی عکس پرونده مرمتی

وضع موجود با شفافیت ۹۰٪
روی عکس پرونده مرمتی

کانال آبی عکس
وضع موجود

تصویر ۳۰: مقایسه وضع امروزی کتیبه‌های ج ۴ تا ج ۶ با وضع آن‌ها در عکس پرونده مرمتی ۱۱۰۴

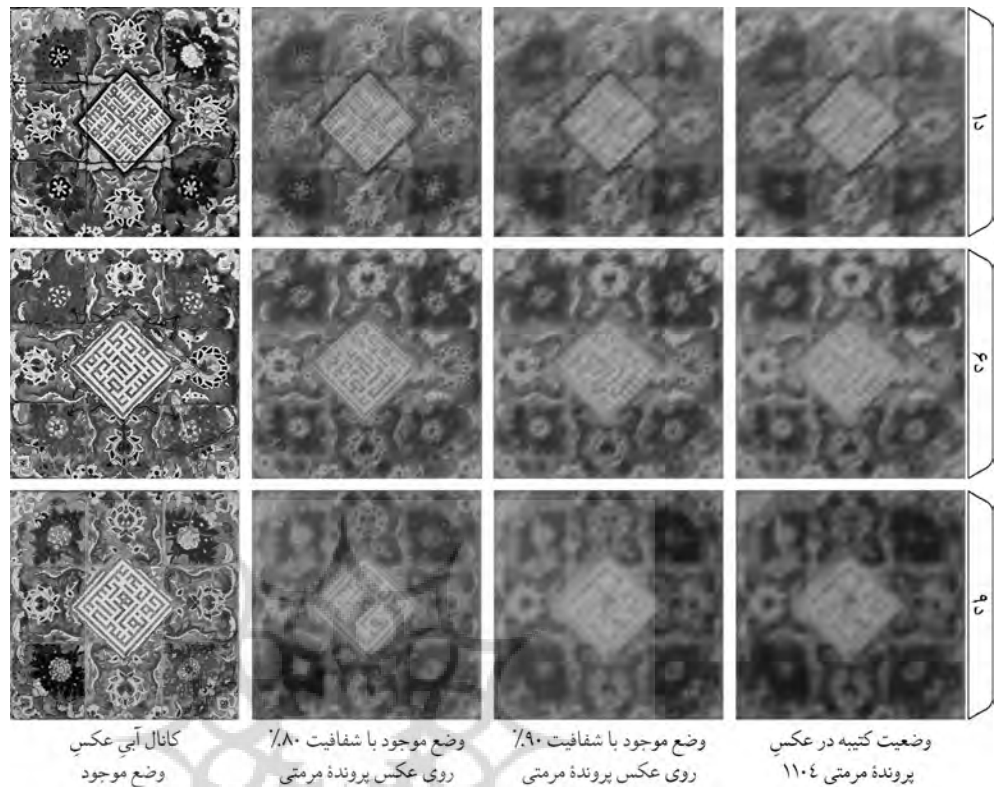
وضعیت کتیبه در عکس
پرونده مرمتی ۱۱۰۴

وضع موجود با شفافیت ۸۰٪
روی عکس پرونده مرمتی

وضع موجود با شفافیت ۹۰٪
روی عکس پرونده مرمتی

کانال آبی عکس
وضع موجود

تصویر ۳۱: مقایسه وضع امروزی کتیبه‌های ج ۷ تا ج ۹ با وضع آن‌ها در عکس پرونده مرمتی ۱۱۰۴

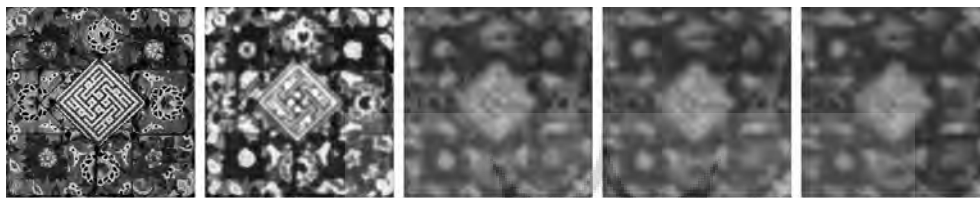
وضعیت کتیبه در عکس پرورنده مرمتی ۱۱۰۴ / وضع موجود با شفافیت ۹۰٪ / روی عکس پرورنده مرمتی / وضع موجود با شفافیت ۸۰٪ / کانال آبی عکس وضع موجود

تصویر ۳۲: مقایسه وضع امروزی کتیبه‌های ۱۶ و ۶۵ و ۹۵ با وضع آن‌ها در عکس پرورنده مرمتی ۱۱۰۴

این شاهد نشان می‌دهد که وضع امروزی بدنه جنوب شرقی جلوخان کمابیش همان وضعیت پس از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش است و هیچ‌یک از کتیبه‌های کوفی معقلی بدنه جنوب شرقی و نوار عمودی واقع در جنوب بدنه شرقی جلوخان از بعد از این مرمت تاکنون دست نخورده‌اند و همگی به همان صورت بعد از مرمت باقی مانده‌اند. می‌دانیم که تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ش آسیب مختصری به کاشی‌های بدنه جنوب شرقی وارد شده بود (تصویر ۲۲) و نیز می‌دانیم که بدنه‌های غربی و جنوب غربی تا امروز کاملاً دست‌نخورده باقی مانده‌اند؛ این نشان می‌دهد که قسمت‌های سالم پوشش بدنه‌ها طی مرمت سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش ابدأ تغییر نکرده و در کتیبه‌های آن نیز دخل و تصرفی نشده و خوشبختانه آسیب‌های طبیعی نیز در طی حدود ۹۰ سال گذشته آسیبی تازه به کتیبه‌های جلوخان نرسانده است. همچنین این عکس شهادت می‌دهد که در مرمت‌های بعدی این بنا نیز دستکاری عمده‌ای در پوشش این بدنه‌ها نکرده‌اند. بنابراین با استناد به این شاهد و نیز عکس باکیفیت و بسیار ارزشمند زاره به شماره P1۸۹۶۲ می‌توان گفت که هیچ‌یک از کتیبه‌های بدنه‌های جلوخان مسجدجامع عباسی از تاریخ عکس‌برداری لوئیزی پشه از این جلوخان در سال ۱۸۵۸ تا ۱۸۶۲ تاکنون دست نخورده‌اند، مگر کتیبه‌های فروریخته و ازدست‌رفته آن، که همگی در مرمت سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش با کتیبه‌های تازه جایگزین شدند. به بیان دیگر، می‌توان چنین نتیجه گرفت که در مرمت ۱۳۱۵ش کاشی‌کاری ازدست‌رفته بدنه‌های جنوب شرقی و شرقی را تجدید و کتیبه‌های فروریخته آن‌ها را نیز که شامل ۱۱ یا ۱۲ کتیبه کوفی معقلی است (تصویر ۲۷) با کتیبه‌هایی تازه جایگزین کرده‌اند؛ اما سایر جزئیات این بدنه‌ها را شامل کاشی‌کاری و کتیبه‌ها، به همان صورت اصیل خود واگذاشته‌اند.

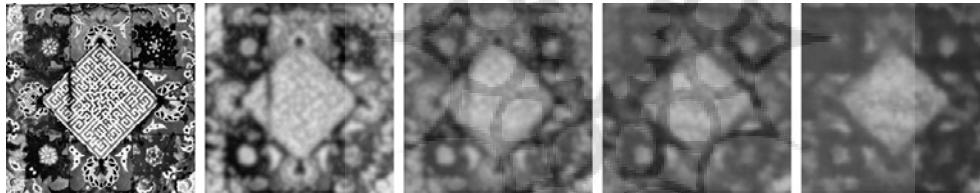
تنها شهادتی که ممکن است این نتیجه را تقویت کند و بر استحکام آن بیفزاید، تصویری واضح از وضع کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان پیش از مرمت ۱۳۱۵ش است. عکس زاره به شماره P1۸۹۶۲ چنین شهادتی را برای بدنه‌های غربی (الف) و جنوب غربی (ب) به دست می‌دهد (تصویر ۲۳ و ۲۴)؛ اما متأسفانه امروز عکسی با کیفیت یادشده از

بدنه‌های شرقی و جنوب شرقی در اختیار نداریم. کیفیت عکس‌های تاریخی‌ای که فعلاً در اختیار داریم نیز چنان نیست که بتوان به مدد آن‌ها تصویر روشنی از کتیبه‌های این دو بدنه به دست آورد. با وجود این، برای اینکه بتوان این نتیجه را با اطمینان بیشتری پذیرفت و شواهد بیشتری برایش تدبیر کرد، تلاش کرده‌ایم تا با بزرگ‌نمایی عکس‌های تاریخی و بهبود بخشیدن به کیفیت آن‌ها و دست بردن در تنظیم نورشان از یک‌سو و از سوی دیگر نزدیک کردن کیفیت عکس وضع موجود به کیفیت عکس تاریخی، در چند مرحله بعد از تخت کردن عکس - شامل استخراج کانال آبی عکس، ویرایش نور، و گاه مات کردن آن - لوحه کتیبه‌های مشهود در عکس‌های تاریخی را با عکس امروزی کتیبه‌ها مقایسه کنیم. در مجموع، کیفیت تصویر ۶ کتیبه از بدنه جنوب شرقی در عکس‌های تاریخی امکان چنین مقایسه‌ای را فراهم کرده است (تصویر ۳۳ تا تصویر ۳۸).

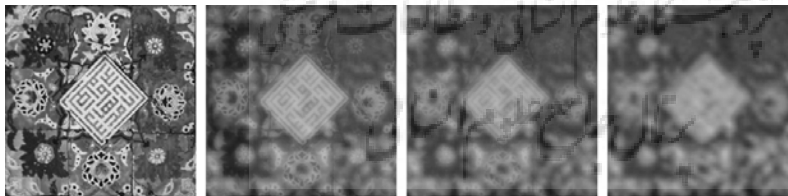
وضعیت ج ۱ در عکس هولتسر ۷۳۴
عکس مات وضع موجود با شفافیت ۶۰٪ روی عکس هولتسر
عکس مات وضع موجود با شفافیت ۷۰٪ روی عکس هولتسر
کانال آبی عکس وضع موجود
مات شده کانال آبی عکس وضع موجود

تصویر ۳۳: مقایسه وضعیت کتیبه ج ۱ در عکس هولتسر ۷۳۴ با وضع موجود

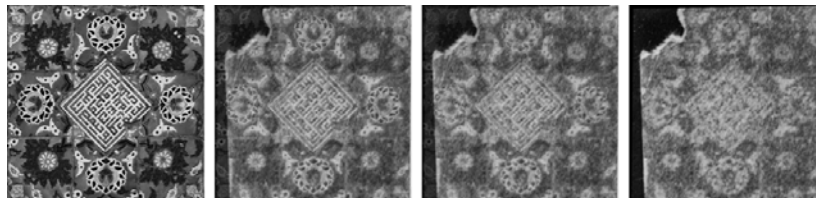
وضعیت ج ۲ در عکس هولتسر ۷۳۴
عکس مات وضع موجود با شفافیت ۵۰٪ روی عکس هولتسر
عکس مات وضع موجود با شفافیت ۸۰٪ روی عکس هولتسر
کانال آبی عکس وضع موجود
مات شده کانال آبی عکس وضع موجود

تصویر ۳۴: مقایسه وضعیت کتیبه ج ۲ در عکس هولتسر ۷۳۴ با وضع موجود

وضعیت ج ۳ در عکس هولتسر ۷۳۴
وضع موجود با شفافیت ۹۰٪ روی عکس هولتسر
وضع موجود با شفافیت ۸۰٪ روی عکس هولتسر
کانال آبی عکس وضع موجود
وضع موجود با شفافیت ۸۰٪ روی عکس هولتسر

تصویر ۳۵: مقایسه وضعیت کتیبه ج ۳ در عکس هولتسر ۷۳۴ با وضع موجود

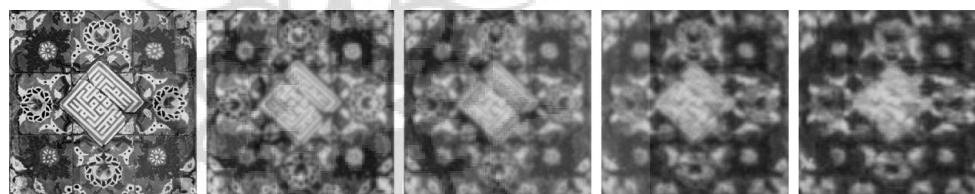
وضعیت ج ۶ در عکس پوپ ۶۵۸۲۸۵
وضع موجود با شفافیت ۸۰٪ روی عکس پوپ
وضع موجود با شفافیت ۷۰٪ روی عکس پوپ
کانال آبی عکس وضع موجود
وضع موجود با شفافیت ۸۰٪ روی عکس پوپ

تصویر ۳۶: مقایسه وضعیت کتیبه ج ۶ در عکس پوپ ۶۵۸۲۸۵ با وضع موجود

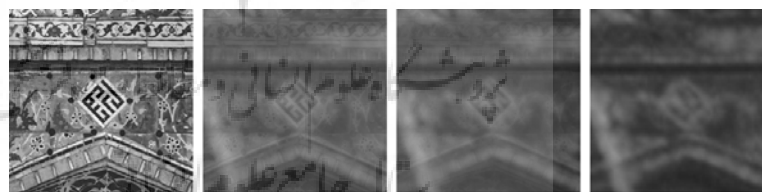
از میان کتیبه‌های بدنه جنوب شرقی، طرحی محو از متن کتیبه‌های ج ۱، ج ۲ و ج ۳ در عکس هولتسر ۷۳۴ و ج ۶ در عکس پوپ ۶۵۸۲۸۵ دیده می‌شود (تصویر ۳۳ تا تصویر ۳۶).

علاوه بر طرح محو متن، می‌توان صورتی محو از ترک روی کتیبه ج ۵ را نیز در عکس هولتسر ۷۳۴ دید (تصویر ۳۷). اما متن کتیبه کوچک ج ۹ در عکس هولتسر ۷۳۴ تقریباً به‌روشنی دیده می‌شود (تصویر ۳۸).

پیش‌تر نشان داده بودیم که ۱۱ یا ۱۲ کتیبه از مجموع ۴۶ کتیبه کوفی معقلی جلوخان تا پیش از مرمت سال ۱۳۱۵ ش از دست رفته بوده است. این مقایسه نشان می‌دهد که از میان ۳۴ کتیبه برجای‌مانده تا مرمت ۱۳۱۵ ش، علاوه بر همه ۲۳ کتیبه بدنه‌های غربی و جنوب غربی که در عکس زاره به شماره P1۸۹۶۲ به‌وضوح دیده می‌شوند، وضع امروزی همه ۶ کتیبه بدنه جنوب شرقی نیز که می‌شود چیزی از طرح آن‌ها در عکس‌های تاریخی یافت، با وضع پیش از مرمت ۱۳۱۵ ش مطابقت می‌کند. از آنجا که انتخاب این ۶ کتیبه کاملاً تصادفی و بر مبنای کیفیت قابل اتکای تصویر آن‌ها در عکس‌های تاریخی بوده است، بیراه نیست اگر نتیجه حاصل از مقایسه تصویر امروزی این ۲۹ کتیبه را به سایر آن‌ها تعمیم داد و ادعا کرد که اصالت تاریخی همه ۳۴ کتیبه برجای‌مانده تا مرمت ۱۳۱۵ ش نیز تا امروز حفظ شده است. این نکته نتیجه‌ای را که از بحث درباره عکس پرونده مرمتی ۱۱۰۴ به دست آوردیم، تقویت می‌کند و به آن استحکام می‌بخشد: به جز ۱۱ یا ۱۲ کتیبه کوفی معقلی فروریخته و از دست رفته، سایر کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی همان‌اند که تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ ش بر بدنه بنا قرار داشته‌اند و بنابراین از نظر تاریخی اصیل‌اند.

تصویر ۳۷: مقایسه وضعیت کتیبه ج ۵ در عکس هولتسر ۷۳۴ با وضع موجود

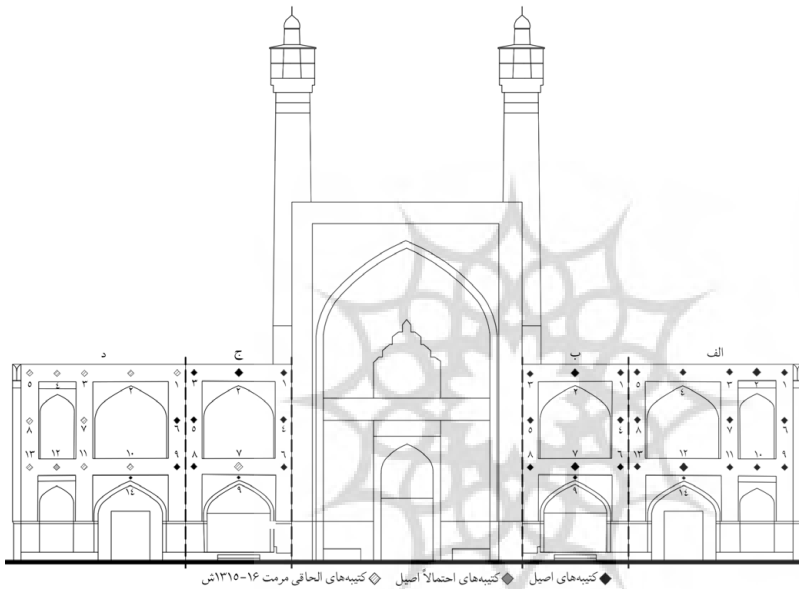

تصویر ۳۸: مقایسه وضعیت کتیبه ج ۹ در عکس هولتسر ۷۳۴ با وضع موجود

نتیجه

این تحقیق به بررسی اصالت تاریخی کتیبه‌های کوفی معقلی جلوخان مسجدجامع عباسی اختصاص یافته است: ابتدا ۴۶ کتیبه کوفی معقلی بر بدنه‌های جلوخان این بنا شناسایی و نشانه‌گذاری شده است. سپس رد هریک از آن‌ها در عکس‌های تاریخی به‌دست‌آمده از روزگار پیش از مرمت ۱۳۱۵ ش جلوخان جست‌وجو شده و از این راه روشن شده است که ۱۱ کتیبه قطعاً تا پیش از این مرمت از دست رفته بوده است، بقای ۱ کتیبه (۱۲د) محتمل است و ۳۴ کتیبه نیز قطعاً بر بدنه جلوخان قرار داشته است. سپس در باب «بحث در اصالت تاریخی کتیبه‌ها»، با استدلال نشان داده شده است که کتیبه‌های کوفی معقلی برجای‌مانده بر بدنه‌های جلوخان تا مرمت ۱۳۱۵ ش از تاریخ اولین عکس‌برداری از جلوخان در سال ۱۵۸۵ تا ۱۸۶۲ تا امروز دست‌نخورده باقی مانده و اصیل است. پس از آن نیز به‌منظور تمهید شاهدهی

اطمینان بخش و تقویت استدلال اخیر، علاوه بر ۲۳ کتیبه بدنه‌های غربی و جنوب غربی که در عکس زاره به شماره PI۸۹۶۲ به وضوح دیده می‌شوند، وضع امروز ۶ کتیبه بدنه جنوب شرقی که یافتن چیزی از طرح آن‌ها در عکس‌های تاریخی پیش از مرمت ۱۳۱۵ ش ممکن بود، با تصویر آن‌ها در این عکس‌های تاریخی مقایسه و ردی روشن از آن‌ها یافت شده است. با اثبات اصیل بودن این ۲۹ کتیبه و تعمیم دادن حکم اصالت آن‌ها به دیگر کتیبه‌هایی که وضع مشابه این ۲۹ کتیبه داشته‌اند، مدعای تحقیق این است که همه ۳۴ کتیبه کوفی معقلی برجای مانده بر بدنه‌های جلوخان مسجد جامع عباسی تا مرمت ۱۳۱۵ ش از نظر تاریخی اصیل‌اند، ۱۱ کتیبه قطعاً از دست رفته بوده‌اند و از این رو اصیل نیستند، و اصالت تاریخی ۱ کتیبه (د۱۲) نیز محتمل است.

تصویر ۳۹: موقعیت کتیبه‌های اصیل، احتمالاً اصیل، و الحاقی مرمت ۱۳۱۵ ش

پی‌نوشت‌ها

1. Epigraphic Program

۲. خط کوفی معقلی یا خط بنایی.
۳. هنر فر، لطف‌الله. ۱۳۴۱. *الواح و کتیبه‌های اسلامی در ائینه تاریخی اصفهان و نواحی اطراف آن یا گنجینه تاریخی اصفهان*. رساله دکتری رشته تاریخ. تهران: دانشگاه تهران.
۴. مطابق با توضیح مندرج در صفحه اول آلبوم ۱۹۹ و نیز پانویس عکس‌ها در این آلبوم روشن می‌شود که این آلبوم هدیه ظل‌السلطان به ناصرالدین شاه است و مهر پاپازیان (Papasian) عکاس نیز در پای همه عکس‌های این آلبوم مشهود است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عکس‌های این آلبوم به صورت یکجا یا در نوبت‌های بسیار نزدیک به یکدیگر برداشت شده است. عکس شماره ۱۳ از این آلبوم از سردر قیصریه است. بخش‌هایی از کتیبه فعلی سردر قیصریه به تاریخ ۱۲۹۸ ق در این عکس دیده می‌شود. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عکس‌های آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان پس از تاریخ ۱۲۹۸ ق برداشت شده است. از سوی دیگر، اصفهانی در نصف جهان فی تعریف اصفهان به کتیبه سردر مسجد شیخ لطف‌الله اشاره و گزارش کرده است که بر جای قاب کتیبه یاد شده «در این اوقات» گچ کشیده‌اند (اصفهانی ۱۳۶۸، ۶۶). از آنجایی که در انجام کتاب، تاریخ پایان تألیف رجب ۱۳۰۸ ق ذکر شده (همان، ۳۳۶) و در عکس شماره ۱۴ و ۲۵ از آلبوم ۱۹۹ تصویر بیش از گچ‌اندودشدن قاب کتیبه موضوع تحقیق دیده می‌شود، می‌توان نتیجه گرفت که همه عکس‌های آلبوم ۱۹۹ بین سال‌های ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۸ ق برداشت شده است.

۵. تاریخ بیشتر عکس برداری‌های هولتسر در ایران را در این بازه زمانی دانسته‌اند (دمندان، ۱۳۸۳، ۱۶).

۶. گفتنی است که در عکس ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ کاشی‌های محل قرارگیری دو کتیبه ۸د و ۱۳د، که بر نوار عمودی واقع در شمال ضلع شرقی نشسته‌اند، دیده می‌شود و حتی می‌توان نقوش گیاهی‌ای را در آن قسمت تشخیص داد؛ اما کتیبه‌ای در آن قسمت به چشم نمی‌آید. این ممکن است به علت کیفیت کم تصویر و سیاه‌وسفید بودن عکس باشد؛ اما ممکن است این شبهه پیش بیاید که اصلاً کتیبه‌ای در آن قسمت نبوده است. شبهه‌ای روا، اما با احتمالی که به‌رحال ضعیف است؛ زیرا در نوار عمودی واقع در جنوب بدنه شرقی سه کتیبه کوفی معقلی، به سباق بدنه‌های دیگر، واقع بوده که در هر سه عکسی که تصویر این بدنه را ضبط کرده‌اند پیداست. همچنین دو عکس دیگر هر کدام بر وجود یکی از دو کتیبه دیگر بر بدنه شرقی به شماره‌های ۱۲د و ۱۴د شهادت می‌دهند. این دو نکته نشان می‌دهد که به‌ظن بسیار قوی ترکیب بصری کاشی‌کاری و نظم قرارگیری کتیبه‌ها بر بدنه شرقی نیز از بدنه‌های دیگر جلouxان تبعیت می‌کرده است. بنابراین کاملاً دور از ذهن است که برخلاف سایر بدنه‌ها و همچنین برخلاف قسمت‌های دیگر از همین بدنه شرقی، نوار شمالی بدنه شرقی بدون کتیبه رها شده باشد.

۷. این اختلاف به علت نامشخص بودن وضع کتیبه ۱۲د است. شواهد مختلف در عکس‌های تاریخی به یک میزان بر از دست رفتن و بقای این کتیبه شهادت می‌دهد.

منابع

- اصفهانی، محمدرضا. ۱۳۶۸. نصف جهان فی تعریف الاصفهان. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: امیرکبیر.
- اکرامی، محمداصاق. ۱۳۹۷. شناخت تغییرات کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله بر اساس منابع تصویری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران. استادان راهنما: مهدی سعدوندی و حسین پورنادری. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- پرونده ثبتی مسجد امام (شاه) اصفهان به شماره ثبت ۱۰۷. کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. ایران، تهران.
- پرونده مرمتی شماره ۱۱۰۴. کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. ایران، تهران.
- دمندان، پریسا. ۱۳۸۲. «ارنست هولتسر در ایران». هزار جلوه زندگی: تصویرهای ارنست هولتسر از عهد ناصری؛ تهران: مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۴-۱۷.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. ۱۳۵۲. آثار ملی اصفهان. تهران: انجمن آثار ملی.
- فضائلی، حبیب‌الله. ۱۳۶۲. اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی. تهران: ارغوان.
- فوتوتهمی بی‌تا. [سردر مسجد جامع عباسی، نسخه رقومی از عکس ظاهرشده بر کاغذ]. تهران.
- قنبریان علویجه، مریم. ۱۳۹۰. بررسی تنوع خط کوفی بنایی در کتیبه‌های ایرانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری. استادان راهنما: یعقوب آژند و صداقت جباری. تهران: دانشگاه تهران.
- قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۴. خط کوفی معقلی در مساجد باستانی اصفهان. تهران: بنیاد اندیشه اسلامی.
- گذار، آندره و دیگران. ۱۳۷۱. آثار ایران. ج ۳ و ۴. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. تهران: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان بی‌تا. ۱۳۱۳-۱۶۸. [نسخه رقومی از عکس ظاهرشده بر کاغذ]. تهران.
- بی‌تا. ۱۹۹-۱۰. [نسخه رقومی از عکس ظاهرشده بر کاغذ]. تهران.
- بی‌تا. ۱۹۹-۲۶. [نسخه رقومی از عکس ظاهرشده بر کاغذ]. تهران.
- مشکوتی، نصرالله. ۱۳۱۷. «به‌مناسبت اتمام تعمیر سردرب و جلouxان مسجد شاه اصفهان». تعلیم و تربیت ۸ (۳ و ۴): ۴۶-۵۰.
- منجم یزدی، جلال‌الدین محمد. ۱۳۶۶. تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال: شامل وقایع دربار شاه‌عباس صفوی. تصحیح سیف‌الله وحیدنیا. تهران: وحید.
- نوری مطلق، حمیدرضا. ۱۳۹۸. عکس به‌منزله منبعی برای شناخت معماری حرم حضرت معصومه سلام الله علیها در دوره ناصری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران. استاد راهنما: فاطمه گلدار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۴۱. الواح و کتیبه‌های اسلامی در ابنیه تاریخی اصفهان و نواحی اطراف آن یا گنجینه تاریخی اصفهان. رساله

دکتری رشته تاریخ. تهران: دانشگاه تهران.

- Pope, Arthur Upham (1929-1939), *Masjid-i Shah*. [Paper image]. Harvard On-Line Library Information System. Available at: <http://id.lib.harvard.edu/via/olvwork658272/catalog> (Accessed 2023-04-23).
- _____ (1929-1939), *Masjid-i Shah*. [Paper image]. Harvard On-Line Library Information System. Available at: <http://id.lib.harvard.edu/via/olvwork658285/catalog> (Accessed 2023-04-23).
- Coste, Pascal. 1867. *Monuments modernes de la Perse*. Paris : A. Morel.
- Kröger, Jens. 2001. "GERMANY vi. Collections and Study of Persian Art in Germany". *The Encyclopædia Iranica*. vol. 10: 559- 564.
- Sarre, Friedrich (ca. 1900), *Isfahan, der Meidan, Große Moschee, Vorplatz bei Hauptportal*. [Glass negative]. Museum für Islamische Kunst, Berlin. Available at: <https://id.smb.museum/object/2967921>. (Accessed 2023/02/14).
- _____ 1910, *Denkmäler persischer Baukunst: geschichtliche Untersuchung und Aufnahme muhammedanischer Backsteinbauten in Vorderasien und Persien*. Berlin: E. Wasmuth.

